

ब(बा)हुभ्यां च नदीतरम् ॥ ६७ ॥

तरणं तरम् । बाहुभ्यामिति वचनात्प्लवादिना न दोषः ॥ ६७ ॥

नावां(वं) च सांशयिकीम् ॥ ६८ ॥

मिथ्यते न वेति संशयमापन्ना सांशयिकी । तां जीर्णां वर्जयेत् । नावामिति षष्ठ्यन्तः । पाठे नावां मध्ये सांशयिकीं नावं वर्जयेत् ॥ ६८ ॥

तृणच्छेदनलोष्ठविमर्दननिष्ठीवनानि चाकारणात् ॥ ६९ ॥

तृणच्छेदनाद्यकारणाद्वर्जयेन्न कुर्यात् । निष्ठीवनस्य कारणं प्रतिश्यायादिः । इतरत्र मृग्यम् ॥ ६९ ॥

यच्चान्यत्परिचक्षते यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ ७० ॥ (ख० ३१) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(धर्मसूत्रापरपर्याये)

षड्विंशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

यच्चान्यदेवं युक्तमाचार्याः परिचक्षते तदप्यक्षक्रीडादि वर्जयेत् । द्विस्तुक्तिः प्रश्नसमा-  
सिकृता ॥ ७० ॥ (ख० ३१) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचितायाम्-

उज्ज्वलायां वृत्तौ षड्विंशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति षड्विंशः प्रश्नः समाप्तः ॥ २६ ॥

पूर्वास्मिन्प्रश्नेऽथातः सामयान्नारिकानित्युपक्रम्य निःश्रेयसभूय इत्यन्तेन वर्णचतुष्टय-  
धर्मानुक्तवोपनयनं विद्यार्थस्येत्यादिपटलद्वये प्रायेण ब्रह्मचारिणो धर्मा उक्ताः ।  
उत्तरेषु पञ्चसु सर्वाश्रमाणाम् । अष्टमे समावृत्तस्य । इदानीं पाणिग्रहणादारभ्य कर्त-  
व्यानि कर्माणि वक्तुं प्रतिजानीते—

पाणिग्रहणादधि ग्रहमेधिनोव्रतम् ॥ १ ॥

पाणिर्यास्मिन्कर्माणि गृह्यते तत्पत्तणिग्रहणम् । चतुर्थीकर्मान्तो विवाह इत्यर्थः ।  
तदाक्मूर्वोऽवधिर्यस्यां क्रियायां सा तथा । क्रियाविशेषणत्वाच्चपुंसकम् । तत्प्रभृति  
तदुपलक्षितकालप्रभृत्युत्तरकालमारभ्य तस्मादूर्ध्वं गृहमेधिनोर्गृहस्थाश्रमवतोर्यन्नियतं  
कर्तव्यम् । जातावेकवचनम् । तदुच्यते । पाणिग्रहणादिरग्निस्तमौपासनमित्याचक्षते ।

१ पटलः ] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

१२९

तस्मिन्गृह्याणि कर्माणि क्रियन्त इत्युक्तत्वात्तत्प्रभृति गृह्यकर्म गृहमेधशब्दवाच्यमिति दर्शनार्थं प्रथमं पदमनुवादे द्वितीयं संज्ञान्तरविधानायेति । भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा ' इति शास्त्रान्तरोक्तो विकल्पो मा भूदिति च प्रयोजनमुक्तम् । गृहमेधिनोरिति द्विवचनेकाधिकारात्त्रणवव[ याजवद् ]द्वित्वमात्रमाह न तु व्यक्तिद्वित्वम् । तेन बहुभार्यस्यापि कर्तुर्विशेषणं विवक्षितम् । विधेयत्वात् । एकात्ययेऽन्यतरेण मा भूदिति । अनेकभार्यस्यैकस्यामपि सत्यां भवत्येव । अनेकाश्रितस्याधिकारस्य विद्यमानत्वात् । शास्त्रान्तराच्च ' हुत्वा शाकलकैर्मन्त्रैः ' इत्यादेः । वैश्वदेवं तु विधुरा अपि कुर्वन्ति ॥ १ ॥

कालयोर्भोजनम् ॥ २ ॥

कर्तव्यम् । सायं प्रातश्च नान्तरा । परिसंख्येयम् । रागप्राप्तत्वात् । मानवे च स्पष्टमेतत्—

सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं स्मृतिचोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ इति ।

अन्ये तु नियमं मन्यन्ते । कालयोर्विहितस्य च प्राणाग्निहोत्रस्य लोपे प्रायश्चित्तदर्शनात् । बौधायनः—

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्नंस्तु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोम(त्र)लोपेन अवकीर्णं भवेत्तु सः ॥ इति ।

तेन भोजनाशक्तावन्नाभावे चोदकादिना लेह्येन वा प्राणाग्निहोत्रं नातिक्रमेत् । तदिदमाचार्यो गृहस्थमात्रे नियच्छति ब्रह्मचारिणि न ॥ २ ॥

अतृप्तिश्चान्नस्य ॥ ३ ॥

सुहितार्थयोगे करणे षष्ठी । पूरणगुणसुहितार्थेति सूत्रात् । अन्नेन तृप्तिं न गच्छेत् । यावत्तृप्तिं न भोक्तव्यमिति ॥ ३ ॥

पर्वसु चोभयोरुपवासः ॥ ४ ॥

पक्षसंधिः पूर्वं । इह तद्युक्तमहर्गृह्यते । तेषु पर्वसूभयोर्दम्पत्योरुपवासः कार्यः । उपवासो भोजनलोपः । उभयोरिति यजमानमात्रेण कृतेवैश्वदेवादिवन्न भवति । किंतु ' यावदुक्तं पत्न्या ' इति परिभाषोक्तत्वात्पृथगुपवास एवेत्यर्थः । अनेनोभयोरपि कालयोर्भोजनमित्यप्युक्तम् । अथवा कालयोरित्यारभ्यैकं सूत्रम् ॥ ४ ॥

अविशेषणोभयोरपि कालयोः प्राप्तावाह—

औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् ॥ ५ ॥

यत्कालान्तर एककाले भोजनं तदप्यौपवस्तमेवोपवास एव । औपवस्तं तूपवास इति निष्ठासूत्रसा[धा]रणं च च्छान्दसम् । तदपि दिवा न रात्रौ । श्रौते तथा दर्शनात् । ' नैतां रात्रिमश्नाति ' इति । एवं च ' तस्यौपासनेनाऽऽहिताग्नित्वं तथा पार्वणेन चरुणा दर्शपूर्णमासयाजित्वं च ' इति गृह्ये यदुक्तं तत्रोपवासो व्याख्यातः ॥ ५ ॥

तृप्तिश्चान्नस्य ॥ ६ ॥

पर्वसु सकृद्धुञ्जानो(नौ) यावत्तृप्तिं भुञ्जीयाताम् । [ते]न श्रौतेऽमावास्यायामेव तृप्तिः । रत्र तुभयोरपि पर्वणोः ॥ ६ ॥

यच्चैतयोः प्रियं स्नात्तदेतस्मिन्नहनि भुञ्जीया-  
ताम् ॥ ७ ॥

एतस्मिन्नहनीति दिवा कालान्तरे इत्यत्राविशेषाभिधानादिवा भोक्तव्यं रात्रौ नेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अधश्च शयीयाताम् ॥ ८ ॥

रात्रौ खट्वादा(दौ) प्राप्तं संचष्टे स्थाण्डिलशायिनौ भवतः ॥ ८ ॥

मैथुनवर्जनं च ॥ ९ ॥

मैथुनवर्जनमप्येतस्मिन्नहनि कर्तव्यम् ॥ ९ ॥

श्वोभूते स्थालीपाकः ॥ १० ॥

स्थालीपाकश्चोक्त इत्यविशेषः । उक्तं गृह्ये ' नित्यमत ऊर्ध्वं पर्वस्वाग्नेयेन स्थालीपाकेन यजते ' ' पत्न्यवहन्ति ' श्रपयित्वा ' इत्यादिना । अपरेद्युः कर्तव्यः ॥ १० ॥

तस्योपचारः ॥ ११ ॥

तस्य स्थालीपाकस्य । उपचारः प्रयोगः प्रकारश्च ॥ ११ ॥

नित्यं लोका उपदिशन्ति ॥ १२ ॥

नित्यं सार्वत्रिकमिति शिष्टा उपदिशन्ति । नित्यग्रहणं पर्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

यस्मिन्देशेऽग्निमुपसमाधास्यत्स्या(न्स्या)त्तत्र प्रा-  
चीरुदीचीस्तिस्रस्तिस्रो लेखा लिखित्वाऽवोक्ष्यो-

त्सिच्यैतदुदकशेषमुत्तरेण पूर्वेण वाऽन्यदुपनिद-

ध्यात् ॥ १३ ॥

होमप्रसङ्गादिदमुच्यते । यत्र कुत्र गार्ह्यसामय्यचारिके वा कर्मणि गृहेऽरण्ये वाऽग्निमुपसमाधास्यन्प्रतिष्ठापयिष्यन्त्स्यात्तत्र पूर्वं प्राचीः प्रागग्रास्तिस्त्रो लेखा लिखेदुद-  
उदगपवर्गाः । उदगग्रास्तिस्त्रः प्रागपवर्गा लेखा लिखित्वाऽद्भिरवोक्षेत । अवोक्ष्य ।  
एतदवोक्षणोदकमग्नेरायतनस्य स्थण्डिलस्योत्तरतः पूर्वतो वोत्सिञ्चेत् । उत्सिचा(च्या)-  
न्यदुदकं पात्रस्थमुपदध्यात् ॥ १३ ॥

रिक्तपात्रेऽन्यदुदकं निदध्यादित्यस्य प्रसङ्गेनाऽऽह--

नित्यमुदधानान्यद्भिररिक्तानि स्युर्गृहमेधिनोर्ब्रतम् ॥ १४ ॥

गृहे यावन्त्युदधानान्युदकपात्राणि घटकरकादीनि तानि सदाऽद्भिररिक्तानि स्युः ।  
एतदपि गृहमेधिनोर्ब्रतम् । पुनर्गृहमेधिनोरिति वचनात्पूर्वसूत्रं ब्रह्मचारिविषये  
वानप्रस्थविषये च । पाके तु स्त्रिया न भवति । उपसमाधास्यन्निति लिङ्गस्य विव-  
क्षितत्वात् । ' आर्याः प्रयताः ' इत्यत्र तु भवति ॥ १४ ॥

अहन्यसंवेशनम् ॥ १५ ॥

संवेशनं निद्रा । तदहनि न कर्तव्यम् ॥ १५ ॥

ऋनौ तु संनिपातो दारेणानुव्रतम् ॥ १६ ॥

रजोदर्शनादारम्य षोडशाहोरात्रपरिमित ऋतुः । तत्र संनिपातप्रयोगो दारेण कर्तव्यः ।  
छान्दसमेकवचनम् । बहुवचनान्तो हि दारशब्दः । शास्त्रतो नियमो व्रतं तदनुरोधेन ।

तत्र मनुः--ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरैः सार्धमहोमिः सद्भिर्गर्हितैः ॥

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्द्या एकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥

अमावास्यामष्टमी च पौर्णमासी चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु--एवं गच्छन्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत् ॥

आचार्यस्तु चतुर्थीप्रभृति गमनमाह--'चतुर्थ्यां स्नातां प्रयतवस्त्रामलंकृतां ब्राह्मण-  
संभाषामाचम्योपहृत्यते ' इति । आपस्तम्बोऽपि--चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमुत्तरा[ मुत्तरां ]  
युग्मां प्रजानिःश्रेयसमृतुगमनमित्युपदिशतीति । तदिह षोडशरात्रिण्वादितः सर्वथा  
तिस्रो वर्जा(र्ज्या)श्चतुर्थ्येकादशी त्रयोदश्याचार्येणानुज्ञाताः । मनुना निषिद्धाः । इतरा  
दश तासु युग्मासु पुत्रा जायन्ते । स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । तत्र चोत्तरामुत्तरामिति

वचनात्षोडश्यां रात्रौ मघादियोगाभावे गच्छतः सर्वत उत्कृष्टः पुत्रो भवति । चतु-  
श्यामवमः । मध्ये कल्प्यम् । एवं पञ्चदश्यामुत्कृष्टा दुहिता । पञ्चम्यामवमा । मध्ये  
कल्प्यम् । षोडशस्वेव गमनं गर्भहेतुः । तत्रापि प्रथमम् । एवं स्थिते नियमविधिरयं  
योग्यत्वे सत्यृताववश्यं संनिपतेत् । असंनिपतन्पुत्रोत्पत्तिं निरुन्धानः प्रत्यवेयादिति ।  
तथा च दोषस्मृतिः— ऋतुस्नातां तु यो भार्या संनिधौ नोपगच्छति ।

तस्या रजसि तन्मासं पितरस्तत्र शेरते ॥ इति ।

पुत्रगुणार्थितो वा(तया)पूर्वाः पूर्वा वर्जयतो न दोषः । अन्ये तु पारिसंख्य  
मन्यन्ते । ऋतौ संनिपतेन्नान्यत्रेति । तेषामृतावनियमनादगमनेऽपि दोषाभावः । दोष-  
स्मरणमनुपपन्नं स्यात्सर्वथा विधिर्न भवति रागप्राप्तत्वात्संनिपातस्य ॥ १६ ॥

\* अन्तराले वि(ऽपि)दार एव ॥ १७ ॥

अन्तराले मध्ये । ऋत्वन्तरालेऽपि संनिपातस्य विदार एव सकामे सति ।  
यथाऽऽत्मनो जितेन्द्रियं तथा(यतया) न तादृशपारवा(व)श्यम् । तथाऽपि भार्यायामेव  
च्छन्त्यां तद्रक्षणार्थमवश्यं संनिपतेदिति वक्ष्यति । अप्रमत्ता रक्षयं(थ) तत्तुने(न्तु मे)त-  
मित्यादि । अनुव्रतमित्यनुवृत्तेः प्रतिषिद्धेऽप्येतेषु न भवति ॥ १७ ॥

ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनम् ॥ १८ ॥

यदिदमनन्तरोक्तं संवेशनं प्रमाणम् । 'काममाविजनितोः संभवाम' इति ॥ १८ ॥

स्त्रीवाससैव संनिपातः स्यात् ॥ १९ ॥

एवकारो भिन्नक्रमः । स्त्रियो(या) भोगार्थं वासः तेन संनिपात एव स्यात् । तेन न  
सुप्रक्षालितेनापि ब्रह्मयज्ञादिकमिति ॥ १९ ॥

यावत्संनिपातं चैव सहचर्या ॥ २० ॥

यावत्संनिपातमेव दम्पत्योः सहाऽऽसनम् ॥ २० ॥

ततो नाना ॥ २१ ॥

ततश्च पृथक् शयीयाताम् ॥ २१ ॥

उदकोपस्पर्शनम् ॥ २२ ॥

ततो द्वयोरप्युदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम् । इदमृतुकाले ॥ २२ ॥

\* अत्र 'अन्तरालेऽपि दार एव' इत्यकारेण सूत्रेण भाव्यमिति भाति । 'ऋत्वन्तरालेऽपि  
संनिपातर एव सकामे सति' इत्यर्थस्य चारुतया संभाव्यमानत्वात् । दार इति बहुवचना-  
भावस्तु च्छान्दसः ।

अपि वा लेपान्प्रक्षाल्य पादौ चाऽऽचम्य प्रोक्ष-  
णमङ्गानाम् ॥ २३ ॥

यदि वा रेतसो रजसश्च ये लेपास्तानद्भिर्मृदा च प्रक्षाल्य तथा पादौ च प्रक्षा-  
ल्याऽऽचम्याङ्गानां शिरःप्रभृतीनां प्रोक्षणं कर्तव्यम् । अनृतौ व्यवस्था । यावता प्रयतो  
मन्यते ॥ २३ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखम् ॥ २४ ॥

सर्वेषां वर्णानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां ये स्वधर्मा वर्णप्रयुक्ता आश्रमप्रयुक्ता उभय-  
प्रयुक्ता वा तेषामवैगुण्येनाऽऽन्तादनुष्ठाने सति परमपरिमितं सुखं परमुत्कृष्टमपरिमित-  
मक्षयं स्वर्गाख्यं तु सुखं भवति ॥ २४ ॥

न केवलमेतावत् । किं तर्हि—

ततः परिवृत्तौ कर्मशेषेण जातिः रूपं बलं मेधां  
प्रज्ञां द्रव्याणि स्वधर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते तच्च-  
क्रवदुभयोर्लोकयोः सुख एव वर्तते ॥ २५ ॥

ततः सुखानुभवादनन्तरं परिवृत्तिरिह लोके जन्म भवति । तस्यां च कर्मणो यः  
फलशेषोऽननुमुक्तांशस्तेन जातिं ब्राह्मणादिकां विशिष्टे च कुले जन्म भजति । रूपं रूपताम् ।  
बलं प्राणाधिक्यं प्रतिपक्षनिग्रहक्षमम् । मेधां ग्रन्थग्रहणशक्तिम् । प्रज्ञामर्थग्रहणशक्तिम् । द्र-  
व्याणि स्वर्णादीनि । धर्मानुष्ठानम् । इतिकरणाद्यस्त्वन्यदप्येवं युक्तं प्रतिपद्यते । सर्वत्र धर्मशेषो  
हेतुः । कर्माणि भुज्यमानानि सावशेषाणि भुज्यन्ते । ऐहिकस्य शरीरग्रहणादेरपि  
कर्मफलत्वाद्धर्मानुष्ठानं प्रतिपद्यत इत्युक्तम् । यदा चैवं तदा सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठानमिति  
प्रतिपद्यत इत्यन्तं पुनर्भवतीत्यनुक्तमिति प्रसिद्धम् । तत्तस्माच्चक्रवदुभयोर्लोकयोरिह  
चामुष्मिश्च सुख एव वर्तते । न जातु दुःखे दुःखानुबन्धे नैवानुवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

शरीरोत्पत्तिसंस्कारा अप्यवस्थापेक्षा इति दर्शयितुं दृष्टान्तमाह—

यथौषधिवनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे  
फलवृद्धिरेवम् ॥ २६ ॥

चलोपो द्रष्टव्यः । यथा चौषधीनां ब्रीह्यादीनां वनस्पतीनां चाऽऽम्रादीनां बीजस्य  
[च] क्षेत्रविशेषाच्च कर्मविशेषाच्च संस्कारविशेषाच्च कृष्यादेश्च विशेषे फलवृद्धिर्भवति ।  
एवं ब्रीहियवा ऊषर उप्ता न प्ररोहन्ति । कृष्यादिपरिनिर्मितसुक्षेत्र उप्ताः स्तम्बकरयो  
भवन्ति । एवं पुरुषेऽपि गर्माधानादिसंस्कारसंपन्ने द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

एतेन दोषफलवृद्धिर्निरुक्ता ॥ २७ ॥

एतेनैव न्यायेन दुष्कर्मफलवृद्धिरप्युक्ता वेदितव्या । तत्रोहेन पठनीयम्—सर्ववर्णानां स्वधर्माननुष्ठाने परमपरिमितं दुःखम् । ततः परिवृत्तौ कर्मफलदोषेण दुष्टां जात्यादि-  
कामद्रव्यान्तामधर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते । यथौषधिवनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेष-  
भाभावे फलहानिरेवमिति ॥ २७ ॥

दोषपरिवृद्धाबुदाहरणमाह—

स्तेनोऽभिषस्तो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा पर-  
स्मिंल्लोकेऽपरिमिते निरये वृत्ते जायते चाण्डालो  
ब्राह्मणः पौलकसो राजन्यो वैणो वैश्यः ॥ २८ ॥

स्तेनः स्वर्णचोरः । अभिषस्तो ब्रह्महा स्तेनोऽभिषस्तो ब्राह्मणादिरमुष्मिंल्लोकेऽपरि-  
मिते निरये दोषफलमनुभूय तस्मिन्वृत्ते परिक्षिणे ब्राह्मणश्चाण्डालो जायते । राजन्यः-  
पौलकसः । पुलकस एव पौलकसः । प्रज्ञादित्वादण् । वैश्यो वैणो जायते । वेणुर्तर्नकः । स  
एव वैणः ॥ २८ ॥

एवमेतेन वर्णपरिध्वंसा दोषफलैः कर्मभिर्दोषफ-  
लासु योनिषु जायन्ते वर्णपरिध्वंसायाम् ॥ २९ ॥

यथा वर्णपरिध्वंसा वर्णेभ्यः प्रच्यवनम् । तस्यां वर्णपरिध्वंसायां यथा ब्राह्मणादय-  
श्चाण्डाला जायन्ते एतेन प्रकारेण स्तेनाभिषस्ताभ्यामन्येऽपि दोषफलकर्मभिर्दोषफलासु  
सूकरादिषु योनिषु जायन्ते । परिध्वंसाः स्वजातिपरिभ्रष्टाः सन्त इत्यर्थः । तत्तथाऽव-  
गन्तव्या इति ॥ २९ ॥

चाण्डालोपस्पर्शने संभाषायां दर्शने च दोषस्तत्र  
प्रायश्चित्तम् ॥ ३० ॥

चाण्डालोपस्पर्शने दोषो भवति । तथा संभाषायां दर्शने च । उपसमस्तमपि चाण्डा-  
लग्रहणमभिसंबध्यते । तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥ ३० ॥

अवगाहनमपामुपस्पर्शने संभाषायां ब्राह्मणसंभाषा  
दर्शने ज्योतिषां दर्शनम् ॥ ३१ ॥ ( ख० १ ) ।

उपस्पर्शने सत्यवगाहनं प्रायश्चित्तम् । ऋजुनी उत्तरे । अप्रकरणे प्रायश्चित्ताभिधानं  
स्वकर्मप्रच्युतानां निन्दार्थम् । निन्दितश्चाण्डालः यस्य दर्शनेऽपि प्रायश्चित्तं स वा एष  
जायते स्वकर्मप्रच्युतो ब्राह्मण इति ॥ ३१ ॥ ( ख० १ ) ।

आर्याः प्रयता वैश्वदेवेऽन्नं सः संस्कर्तारः स्युः ॥ ३२ ॥

अन्नं भक्ष्यं योज्यं पेयादिकं संस्कुर्युः । न स्वयं नापि स्त्रियः ॥ ३२ ॥

भाषां कासं क्षवथुमित्यभिमुखोऽन्नं वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

भाषा शब्दोच्चारणम् । कासः कण्ठे घुर्घुराशब्दः । क्षवथुः क्षुत् । एतन्नित्यमन्नाभिमुखो न कुर्यात् । संस्कर्तारः स्युरिति बहुवचने प्रकृते वर्जयेदित्येकवचनं प्रत्येकमुपदेश्यान् ( शार्थम् ) ॥ ३३ ॥

केशानङ्गं वाग्वाऽऽलभ्याप उपस्पृशेत् ॥ ३४ ॥

केशादीनात्मदीयानन्यदीयान्वाऽऽलभ्य स्पृष्ट्वाऽप उपस्पृशेत् । नेदं स्नानं किं तर्हि स्पर्शनम् । केशालम्बे पूर्वमप्युपस्पर्शनं विहितम् । इदं तु वचनं तत्रोक्तवैकल्पिकं शकृदाद्युपस्पर्शने मा भूदिति ॥ ३४ ॥

आर्याधिष्ठिता वा शूद्राः संस्कर्तारः स्युः ॥ ३५ ॥

त्रैवर्णिकैरधिष्ठिताः शूद्राः संस्कर्तारः स्युः । प्रकृतत्वादनस्येति गस्यते ॥ ३५ ॥

तेषां स एवाऽऽचमनकल्पः ॥ ३६ ॥

तेषां शूद्राणामन्नसंस्कारेऽधिष्ठितानां स एवाऽऽचमनकल्पो वेदितव्यो यस्यान्नं पचति । यदि ब्राह्मणस्य हृदयंगमाभिरद्भिः, यदि क्षत्रियस्य कण्ठगताभिरद्भिः, यदि वैश्यस्य तालुगताभिरद्भिरिन्द्रियोपस्पर्शनं च भवति ॥ ३६ ॥

अधिकमहरहः केशश्मश्रुलोमनखवापनम् ॥ ३७ ॥

शूद्राः पचन्तः प्रत्यहं केशादि वपेयुः । इदमेषामधिकमर्थेभ्यः ॥ ३७ ॥

उदकोस्पर्शनं च सह वाससा ॥ ३८ ॥

सहैव च वाससा स्नानं कुर्युः । आर्याणां तु परिहितं वासो निषाय कौपीनाच्छादनमात्रेणापि स्नानं भवति । शूद्राणामपि पाकादन्यत्र । तथा च मनुः—‘सवासोऽपि सहाजलं विज्ञायते जलाशये’ इति ॥ ३८ ॥

अपि वाऽष्टमीष्वेव पर्वसु वा वपेरन् ॥ ३९ ॥

यदि वाऽष्टमीष्वेव वपेरन्केशादीन्पर्वस्वेव वा प्रत्यहं वा वपेरन् । अन्तर्भावितण्यर्थे वावमे(पये)युरित्यर्थः । तथा च लोमनखवापनमिति पूर्ववर्णच(णिच्)प्रयुक्तः ( क्तम् ) ॥ ३९ ॥



परोक्षमन्त्रं संस्कृतमग्नावधिश्रित्याद्भिरवो( द्विः  
प्रो )क्षेत्तदे(दे)व पवित्रमित्याचक्षते ॥ ४० ॥

यदि शूद्राः परोक्षमन्त्रं संस्कुर्युरार्यैरनाधिष्ठितास्तदा तत्परोक्षमन्त्रं संस्कृतमाहृतं स्वयं  
मग्नावधिश्रयेत् । अधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत् । प्रोक्षितमन्त्रं भूतं देवपवित्रमित्याचक्षते ।  
देवानामपि तत्पवित्रं किं पुनर्ननुष्याणामिति ॥ ४० ॥

सिद्धेऽन्ने तिष्ठन्भूतमिति स्वामिने प्रब्रूयात् ॥ ४१ ॥

सिद्धे पक्वेऽन्ने तिष्ठन्वा( पा )चकोऽधिष्ठितो भूतमिति प्रब्रूयात् । कस्मै । यस्य  
तदन्नं तस्मै स्वामिने भूतमिति । निष्पन्नमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

तत्सुभूतमिति प्रतिवचनः ॥ ४२ ॥

तत्सुभूतमित्यादि प्रतिवचनो मन्त्रः । तदन्नं सुभूतं सुनिष्पन्नम् ॥ ४२ ॥

गृहमेधिनो यदशनीयस्य होमा बलयश्च स्वर्ग-  
पुष्टिसंयुक्ताः ॥ ४३ ॥

गृहमेधिनो यदशनीयं पक्वमपक्वं वोपस्थितं तस्यैकदेशेन होमा बलयश्च वक्ष्यमाणाः  
कर्तव्याः । स्वर्गः पुष्टिश्च तेषां फलमिति ॥ ४३ ॥

तेषामुपयोगे द्वादशाहं ब्रह्मचर्यमधःशय्या क्षार-  
लवणमधुमांसवर्जनं च ॥ ४४ ॥

तेषां होमानां च बलीनां च ये मन्त्रास्तेषामुपयोगे नियमपूर्वके ग्रहणे द्वादशाहं  
ब्रह्मचर्यं मैथुनवर्जमधःशय्या स्थण्डिलशायित्वं क्षारलवणादिवर्जनं च भवति । उपयो-  
क्तेरिव व्रतम् । अन्ये तु पत्न्या अपाच्छन्ति । उपयोगः प्रथमः प्रयोगः । तत्र च  
पत्न्या अपि सहाधिकार इति वदन्तः ॥ ४४ ॥

उत्तमस्यैकरात्रमुपवासः ॥ ४५ ॥

उत्तमस्य ' उत्तमेन वैहायसम् ' इति वक्ष्यमाणस्य ' ये भूताः प्रचरन्ति ' इत्यस्यै-  
करात्रमुपवासः कर्तव्यः ॥ ४५ ॥

बलीनां तस्य तस्य देशसंस्कारो हस्तेन परि-  
मृज्यावोक्ष्य न्युप्य पश्चात्परिषेचनम् ॥ ४६ ॥

बलीनां तस्य तस्य बलै(ले)र्देशसंस्कारः कर्तव्यः । कः पुनरसौ । हस्तेन परिमार्ज-  
नमवोक्षणं च । तत्कृत्वा बलीनां निषपनं न्युप्य पश्चात्परिषेचनं कर्तव्यम् । उपदेश-  
ग्रहणादेव सिद्धे पश्चाद्ग्रहणं मध्ये गन्धमालयादिदानार्थमित्याहुः । तस्य तस्येति वचनं

१ पठः ] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्यासमेतम् ।

१३७

सितमपि संभवे सकृदेव परिमार्जनमवोक्षणं च मा भूदेकस्मिन्देशे समवेतानामपि पृथक्पृथक् यथा स्यादिति ॥ ४६ ॥

औपासने पचने वा षडभिराद्यैः प्रतिमन्त्र इस्ते-

नेता आहुतीर्जुह्यात् ॥ ४७ ॥

यत्र पच्यते स पचनाग्निः । औपासनवतामौपासने विधुरस्य पचन इति व्यवस्थितो विकल्पः । अन्ये तु तुल्यविकल्पं मन्यन्ते । यदैकपाकिनामपि भ्रात्रादीनां पृथक्पृथग्वैश्व-  
देवादिकं तदा पचन एव षडभिराद्यैः ' अग्नये स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा, ध्रुवाय भूमाय स्वाहा, ध्रुवक्षितये स्वाहा, अच्युतक्षितये स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्येतैः । एते मन्त्रा उपनिषद्भागे पठिताः । यद्यपि सोमाय स्वाहेति पाठे न पठितं तथाऽप्योषधिहृदिष्केषु सर्वत्र तस्य प्रवृत्तिरिति वदन्तः सोमाय स्वाहेति द्वितीयां जुहति । [स्विष्ट]कृत्वात्तमपि सप्तमं जुहति, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति । आचार्यस्तु ' अग्नये स्वाहा ' इत्यादि स्विष्टकृदन्ताः षडाहुतीर्मन्यते । हस्तग्रहणं दर्श्यादिनिवृत्त्यर्थम् । केचित्तु ' सूर्याय स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा ' इति द्वे आहुती जुहति । ' औपासनदेवतभ्यश्च ' इत्याश्चलायनस्मरणात् । उभयतः परिषेचनं यथापुरस्तात् । ' अन्वमश्वथाः प्रासावीः ' इति मन्त्रान्तान्सन्नमतीति गृह्योक्तविधिनाऽत्रानुक्त-  
त्वात् ॥ ४७ ॥

एवं बलीनां देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृदन्ते

परिषेचनम् ॥ ४८ ॥

यथा षण्णमाहुतीनां परिषेचनतन्त्रं विभवात् । एवं बलयोऽप्येकदेशसमवेताः ' उत्तरेर्ब्रह्मसदने ' इत्यादयस्तेषां यदन्ते परिषेचनं प्राप्तं पश्चात्परिषेचनं यथा षण्णा-  
मित्यनेन विहितं सकृत्सर्वान्ते सकृत्सकृत्कर्तव्यं न प्रत्येकं पृथगिति । असत्यस्मिन्सूत्रे पूर्वस्य तस्य तस्येति वचनाद्यथा परिमार्जनमवोक्षणं च प्रत्येकं पृथग्भवति तथा परि-  
षेचनमपि स्यात् । अत्र वोपदेशवशादेव ये एकदेशबलयस्तेषामेव सकृदन्ते परिषेचनं न  
ग्राह्येति सम्भवे । तेन यद्यप्यगारस्योत्तरप्रदेशः शय्यादेशस्तथाऽपि कामलिङ्गस्य  
पृथक्परिषेचनं भवति ॥ ४८ ॥

सति सूपे सशृष्टेन कार्याः ॥ ४९ ॥

सति सूपे तत्तत्संज्ञा(संज्ञा) बलयः कार्याः । अन्ये स्वयैरपि व्यङ्ग्यैः संसर्गापि च-

न्ति । तथा बीषाघनः—‘काममितरेष्वायतनेषु’ इति । एष एवव्यञ्जनसंस्कारः सुपस्वापि ।  
व्यञ्जनेन संसृष्टेनाग्नेन बलयः कार्याः सति संभव इत्यमिति ॥ ४९ ॥

अपरेणाग्निः सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् ॥ ५० ॥

अपरेणाग्निमग्नेः पश्चात्सप्तमाष्टमाभ्यां ‘धर्माय स्वाहा, अधर्माय स्वाहा’ इत्ये-  
ताभ्यां बलिहरणं कर्तव्यम् । उदगपवर्गं न प्रागपवर्गम् ॥ ५० ॥

उदधानसंनिधौ नवमेन ॥ ५१ ॥

उदकं यत्र पीयते तदुदधानं मणिकारुयम् । तस्य संनिधौ नवमेन ‘नवमः  
स्वाहा’ इत्यनेन ॥ ५१ ॥

मध्येऽगारस्य दक्षमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् ॥ ५२ ॥

‘ओषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा, रक्षोदेवयजनेभ्यः स्वाहा’ इत्येताभ्याम् ॥ ५२ ॥

उत्तरपूर्वार्धेऽगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः ॥ ५३ ॥

‘गृह्याभ्यः स्वाहा, अवसानेभ्यः स्वाहा, अवसानपतिभ्यः स्वाहा, सर्वभूतेभ्यः  
स्वाहा’ इत्येतैः प्रागपवर्गमित्येव ॥ ५३ ॥

अष्टयादेशे कामलिङ्गेन ॥ ५४ ॥

‘कामाय स्वाहा’ इति ॥ ५४ ॥

देहल्यामन्तरिक्षलिङ्गेन ॥ ५५ ॥

देहली द्वारस्याघस्तात् । तस्याधोवोदिकेत्येके । अन्ये त्वन्तर्द्वारस्य च ग्रहणम् । तत्र  
‘अन्तरिक्षाय स्वाहा’ इति ॥ ५५ ॥

उत्तरेणापिधान्याम् ॥ ५६ ॥

येनापिधीयते द्वारं साऽपिधानी कपाटम् । तदर्गलमित्यन्ये । तत्र ‘यदेजति  
जगति [ यच्च चेष्टति नासो मागो यन्नाग्ने ] स्वाहा’ इति ॥ ५६ ॥

उत्तरैर्ब्रह्मसदने ॥ ५७ ॥

अगारस्यो(स्ये)त्यनुवृत्तेः(वर्तते) । तस्य यो ब्रह्मसदनाख्यो देशो वास्तुविद्यापसिद्धो  
मध्येऽगारस्य तत्रोत्तरैर्दशभिः ‘पृथिव्यै स्वा०, अन्तरिक्षाय०, दिवे०, सूर्याय०,  
चन्द्रमसे०, नक्षत्रेभ्य०, इन्द्राय०, बृहस्पतये०, प्रजापतये०, ब्रह्मणे स्वाहा’ इत्येतैः  
प्रागपवर्गमित्येव । अपर आह—मध्येऽगारस्येत्यत्र देशस्योपयुक्तत्वाद्वह्नौ ( ह्य ) यत्र  
सीदति गार्हो[ षु ] कर्मसु, अर्धैर्दक्षिणतः स ब्रह्मसदनस्तत्रेति ॥ ५७ ॥

दक्षिणतः पितृलिङ्गे प्राचीनाधीत्यवाचीनपाणिर्दद्यात् ॥ ५८ ॥

अनन्तराणां बलीनां दक्षिणतः ' स्वधा पितृभ्यः ' इत्यनेन बलिं कुर्यात् । प्राची-  
नावीत्यवाचीनपाणिश्च भूत्वा दक्षिणं पाणिमुत्तानं कृत्वाऽङ्गुष्ठतर्जन्योरन्तरालेन ॥ १८ ॥

रौद्र उत्तरो यथादेवतम् ॥ ५९ ॥

पितृबलेरुत्तरतो रौद्रबलिर्यथादेवतम् । प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिरिति नानुवर्तते  
इत्यर्थः । ' नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहा ' इति । तत्र यद्यपि पशुपतिलिङ्गमप्यस्ति  
तथाऽपि रुद्रस्यैव विशेषणमिति रौद्र इति व्यपदेश्यत्वेनोपपन्नं देवतास्मरणमपि रुद्राये-  
त्येव कुर्वन्ति । रुद्राय पशुपतय इत्येके । केचित्तूत्तरो मन्त्रो रौद्रः । स [ न ] पशुपति-  
देवस्य इति व्याचक्षते । तेषां देयः ( शः ) प्राग्वोदग्वा पिब्यात् ॥ ५९ ॥

तयोर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात् ॥ ६० ॥

तयोरनन्तरयोरन्त्ययोरेकास्मिन्देहे समवेतयोरपि नाना पृथक्परिषेचनं कर्तव्यम् ।  
भूतः । धर्मभेदात् । पिब्यस्याप्रदक्षिणं परिषेचनम् । इतरस्य देवत्वात्प्रदक्षिणमि-  
ति ॥ ६० ॥

नक्तमेवोत्तमेन वैहायसः ॥ ६१ ॥

उत्तमेन

' ये भूताः प्रचरन्ति नक्तं बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेम्णाः ।

तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु स्वाहा '

इत्यनेन नक्तम् । ये भूताः प्रचरन्ति दिवा बलिमिति दिवा । एवं पदस्या-  
गेन मन्त्रपाठः । आश्वलायनोऽपि—दिवाचारिभ्यो नक्तंचारिभ्य इति नक्तमेव वैहा-  
यसो राजावेव वैहायसः कर्तव्यः । राजा आकाश एव देयः । दिवा भूमौ । तथा च  
बौधायनः—अथाऽऽकाश उन्निक्षपति ' ये भूताः प्रचरन्ति नक्तम् ' इति ।  
आह—एवकारो भिन्नक्रमः नक्तमुत्तमेन बलिरिति । तत्तदरूपतः ( न वस्यन्त ) राजा  
रात्रौ निवृत्तिरिति ॥ ६१ ॥

एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पुष्टिम् ॥ ६२ ॥

य एताननन्तरोक्तान्होमान्वलींश्चाव्यग्रः समाहितमना भूत्वा यथोपदेशमुपदेशानति-  
क्रमेण कुरुते तस्य नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च नित्या । ' स्वर्गपुष्टिसंयुक्ताः ' इति सत्पूर्व-  
मुक्तं तस्यार्थवादता मा भूदिति पुनर्वचनम् । पुष्टिस्वर्गो नित्यावेव भवतः । न प्रवक्षे-  
रपि कर्मान्तरैर्वाचनमिति ॥ ६२ ॥

अग्रं च देयम् ॥ ६३ ॥

बलिहरणानन्तरमग्रं च देयं देवं ( व ) पितृभूतमनुष्येभ्यः । चकारादेते मन्त्राः—  
'देवेभ्यः स्वाहा, पितृभ्यः स्वधाऽस्तु, भूतेभ्यो नमः, मनुष्येभ्यो हन्त' इति ॥ ६३ ॥

अतिथीनेवाग्रे भोजयेत् ॥ ६४ ॥

अतिथीन्वक्ष्यति । तानेवाग्रे भोजयेत् । न स्वयं सहसा भुङ्जीत प्रागेव । एषमति-  
थिन्यतिरिक्तानन्यानपि भोजयितव्यान्पश्चाद्भोजयेत् ॥ ६४ ॥

कुमारान्रोगसंयुक्तांश्चान्तर्वत्नीः ॥ ६५ ॥

ये च गृहवर्तिनः कुमारदयस्तानप्यग्रे भोजयेत् । आपस्तम्बस्तु—' बालान्वृ-  
द्धान्रोगसंयुक्तान्त्रीश्चान्तर्वत्नीः' अन्तर्वत्नीग्रहणादेव सिद्धे स्त्रीग्रहणं स्वस्त्रादीना-  
मपि ग्रहणार्थम् । अन्तर्वत्नीग्रहणं सर्वत्र च पूर्वा(जा)र्थम् ॥ ६५ ॥

काले स्वामिनावन्मार्थिनं न प्रत्याचक्षीयाताम् ॥ ६६ ॥

काले वैश्वदेवान्तेऽन्मार्थिनमुपस्थितं स्वामिनौ गृहपती न प्रत्याचक्षीयाताम् ।  
अवश्यं किञ्चित्तस्मै देयमिति ॥ ६६ ॥

अभावे किं कर्तव्य(व्यमि)तामित्याह—

अभावे तृणानि भूमिरुदकं कल्याणी वागित्येतानि

वै सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदाचनेति ॥ ६७ ॥

वैशब्दः प्रसिद्धौ । अत एव उपचाराः कर्तव्याः । इतिशब्दप्रयोगादेवं चर्मज्ञा  
उपदिशन्तीति ॥ ६७ ॥

एवंवृत्तावनन्तलोको भवतः ॥ ६८ ॥

यौ गृहमेधिनावेवं तदेवंवृत्तौ भवतस्तयोरनन्ता लोका भवन्ति । ज्योतिष्टोमादि-  
भ्योऽपि हि कतिपयदिनसाध्येभ्यो दुष्करमेवैतद्भ्रतम् ॥ ६८ ॥

ब्राह्मणायानधीयानायाऽऽसनमुदकं भोजनमिति

देयं न प्रत्युत्तिष्ठेत् ॥ ६९ ॥

यद्यनधीयानो ब्राह्मणोऽतिथिरागच्छेत्तदा तस्मा आसनादिकं देयम् । प्रत्युत्थानं न  
कर्तव्यम् । अस्मादेव ज्ञायतेऽधीयानाय प्रत्युत्थेयमिति ॥ ६९ ॥

अभिवादनार्थेवोत्तिष्ठेदि(द)त्यभिवाद्यश्चेत् ॥ ७० ॥

प्रसुप्तानां योत्तिष्ठेत् । अप्यत्यभिवाद्यश्चेदातिथिस्तर्ह्यभिवादनार्थमेवोत्तिष्ठेत् ॥ ७० ॥

राजन्यवैश्या च ॥ ७१ ॥ ( ख० २ )

अभीयानावपि नोत्तिष्ठेत् । अतिथिपूजा कार्येव ॥ ७१ ॥ ( ख० २ ) ।

शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यादथास्मै [ दद्यात् ] ॥ ७२ ॥

यदि शूद्रो द्विजानतिथिरभ्यागच्छति तमुदकाहरणादौ कर्मणि नियुञ्जीत । अथे-  
तस्मिन्कृते तस्मै भोजनं दद्यात् ॥ ७२ ॥

दासा वा स्वामिकुलादाहृत्यातिथिवच्छूद्रं भोज-  
येयुः ॥ ७३ ॥

अभ्यागते(अथवा येऽस्य ) गृहमेधिनो दासास्ते स्वामिकुलादाहृत्य शूद्रमतिथि-  
शोचयेयुः । अतिथिवद्भोजयेयुरिति । वत्करणं सादरभोजनमात्रं न पूजा  
कर्मैवेति ॥ ७३ ॥

नित्यमुत्तरं वासः कार्यम् ॥ ७४ ॥

'उपासने गुरुणाम्' इत्यादिना केषुचित्कालेषु यज्ञापवीतं विहितम् । इह तु  
प्रकरणाद्रूहस्थस्य नित्यमुत्तरं वासो धार्यमित्युच्यते । तत्र मनुः—'कार्पासमुपवीतं स्या-  
द्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत्' इति । बौधानस्तु—कौशसूत्रं वा त्रिवृद्यज्ञोपवीतमिति ॥ ७४ ॥

अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थे ॥ ७५ ॥

अपि वा सूत्रमेव सर्वेषामुपवीतार्थं उपवीतकृत्ये भवति । न वाससैवेति नियमः ।  
कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृदित्यादि मनुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ७५ ॥

यत्र भुज्यते तत्समू(मुं)ह्य निर्हृत्यावोक्ष्य तं देशम-  
मन्त्रेभ्यो लेपान्संकृष्याद्भिः समृज्य शुचौ देशे रु-  
द्राय निनयेदेवं वास्तु शिवं भवति ॥ ७६ ॥

यत्र स्थाने भुज्यते तत्समू(मुं)ह्य निर्हृत्यावोक्ष्य तं देशममन्त्रेभ्यो लेपान्संकृष्य समू-  
हन्या तत्रोच्छिष्टादिकं समूहीकृत्य निर्हरेदन्यतः । निर्हृत्य तं देशमवोक्षेत् । ततोऽम-  
न्त्रेभ्यो येषु पाकः कृतस्तान्यमन्त्राणि तेभ्योऽन्नलेपानन्ननलेपांश्च संकृष्य काष्ठादिनाऽ-  
पकृष्याद्भिः समृज्योत्तरतः शुचौ देशे रुद्रायेदमास्त्विति निनयेत् । एवं कृते वास्तु  
शिवं समृद्धं भवति ॥ ७६ ॥

ब्राह्मण आचार्यः स्मर्यते तु ॥ ७७ ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च । ब्राह्मण एव सर्वेषामाचार्याणां स्मर्यते धर्मशास्त्रेषु ।  
इहापि वक्ष्यति 'स्वकर्म ब्राह्मणस्य' इति । अनुवादोऽयम् ॥ ७७ ॥

आपादि राजन्यवैश्यावधीयानावपि न प्रत्युत्तिष्ठेद्ब्राह्मण आसनादिकं तु देयमिति  
कल्पान्तरं वक्तुं तदाह—

आपादि ब्राह्मणेन राजन्ये वैश्ये वाऽध्ययनम् ॥ ७८ ॥

कर्तव्यमित्यध्याहारः । ब्राह्मणस्याध्यापयितुरलाम आपत् । तत्र ब्राह्मणेन राजन्ये  
वैश्ये वाऽध्ययनं कर्तव्यं न त्वनधीयानेन स्थातव्यम् । [ ब्राह्मणे ने ] ति वचनाद्वाजन्यवै-  
श्ययोर्नायमनुकल्पः ॥ ७८ ॥

अनुगमनं च पश्चात् ॥ ७९ ॥

पृष्ठतः कर्तव्यं यावदध्ययनम् । पश्चाद्ग्रहणं लज्जादिना कियत्यपि पार्श्वगतिर्मा भूदिति ।  
सर्वशुश्रूषाप्रसङ्गे नियमः । ब्राह्मणस्यानुगमनमेव शुश्रूषेति । गौतमः—अनुगमनं  
शुश्रूषेति ॥ ७९ ॥

अ(त)त ऊर्ध्वं ब्राह्मण एवाग्रगतौ स्यात् ॥ ८० ॥

ततोऽध्ययनादूर्ध्वं समाप्तेऽध्ययने ब्राह्मण एवाग्रतो गच्छेत् ॥ ८० ॥

सर्वविद्यानामप्युपनिषदानु(मु)पाकृत्यानध्ययनं

तदहः ॥ ८१ ॥

कर्माणि षष्ठी । सर्वविद्या अप्युपनिषद् उपाकृत्याध्येतुमारभ्य तदहरनध्ययनम् ।  
तस्मिन्नहन्यध्ययनं न कर्तव्यम् । उपनिषद्ग्रहणं प्राधान्यरूपपानार्थम् । ब्राह्मणा आयाता  
वसिष्ठोऽप्यायात इतिवत् ॥ ८१ ॥

अधीत्य नाभिक्रमणं सद्यः ॥ ८२ ॥

अधीत्य 'अधीत्य वेदं स्नानम्' इत्यवसर आचार्यसकाशात्सद्योऽभिक्रमणं न कर्तव्यं  
नापगन्तव्यम् । प्रायेण तु मकारात्परमिकारमधीयते । तत्राप्येष एवार्थः । इकारस्तु  
च्छान्दसोऽपपाठो वा उपाकरणात्परमिति ॥ ८२ ॥

यदि त्वरेत गुरोः समीक्षायां स्वाध्यायमधीत्य

कामं गच्छेदेवमुभयोः शिवं भवति ॥ ८३ ॥

यदि त्वरा तदाऽऽचार्यस्य समीक्षायां संदर्शने संश्रवे स्वाध्यायं प्रश्नावरमधीत्य  
पपाकामं गच्छेत् । एवं कृत उभयोः शिष्याचार्ययोः शिवं भवति ॥ ८३ ॥

समावृत्तं चेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्तमभिमुखोऽभ्या-  
गम्योपसंगृह्य न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत्सा-  
न्त्वयित्वा पूजयेत् ॥ ८४ ॥

समावृत्तं चेच्छिष्यं कृतदारमाचार्योऽभ्यागच्छेदतिथिधर्मेण तमभिमुखोऽभ्यागम्य  
तमुपसंगृह्य यद्यपि तस्य चाण्डालादिस्पर्शः संभाव्य ते] तथाऽपि न बीभत्समान उदक-  
मुपस्पृशेत् स्नायात् उपसंग्रहणे यौ धूलिधूसरौ पादौ स्पृष्ट्वा न बीभत्समान उदकमुप-  
स्पृशेत् । सान्त्वयित्वा पूजयेत् । आपस्तम्बे विशेषः—ततस्तं पुरस्कृत्य गृहप्रवेशेऽग्रे  
कृत्वा पूजासाधनान्युपस्थाप्येति स्पष्टम् ॥ ८४ ॥

यथोपदेशम् ॥ ८५ ॥

गृहोक्तेन मार्गेण मधुपर्केण पूजयेत् । पूजाविधानं गृहोक्तस्यानुवादः ॥ ८५ ॥  
आसनादिषु विशेषं वक्तुमाह—

आसने भोजने भक्ष्ये शय्यायां वाससि वा संनिहि-  
ते हीनतरवृत्तिः स्यात् ॥ ८६ ॥

संनिहित आचार्ये तस्मिन्नेव गृहेऽय(प)वरकादिकं प्रविष्ट आसनादिषु हीनतरवृत्तिः  
स्यात् । तरनिर्देशात्नीच आसने गुणतोऽपि निकृष्ट आसीत् । एवं भोजमादिष्वपि  
द्रष्टव्यम् ॥ ८६ ॥

तिष्ठन्सव्येन पाणिना दक्षिणं बाहुमुपसंगृह्याऽऽचार्यमाचामयेत् ॥ ८७ ॥

तिष्ठन्निति प्रह्व उच्यते । स्थानयोगात् । न हि साक्षात्तिष्ठन्नाचमयितुं प्रभवति ।  
सव्येन पाणिना दक्षिणमालभ्य दक्षिणेन करकादि गृह्णित्वाऽऽचार्यमाचामयेत्स्वयमेव  
शिष्यः । एवं हि सधर्मता भवति । आचार्ये प्रकृते पुनराचार्यग्रहणमातिशयादन्यत्रा-  
प्याचार्यमाचामयते(न्ने)वमाचामयेदिति ॥ ८७ ॥

अन्यं वा समुदेतम् ॥ ८८ ॥

वाशब्दः समुच्चये । अन्यमप्येवमाचामयेत् । चेत्समुदेतः कुलशीलविद्यावृत्तै-  
रुपेतो भवति ॥ ८८ ॥

स्थानासनचङ्क्रमणस्मितेभ्यनुचिकीर्षन् ॥ ८९ ॥

व्यवहितमपि स्यादित्यपेक्षते । चिकीर्षया करणं लक्ष्यते । स्थानासनादिष्वप्याचा-  
र्यस्य पश्चाद्भावी स्यान्न पूर्वभावी न युगपद्भावी ॥ ८९ ॥



संनिहितोच्चै मूत्रपुरीषवातकर्मोर्भाषाहासघ्नीवनद-

न्तस्कवननिःशृङ्खणभ्रूक्षेपतालनिष्ठयानीति ॥ ९० ॥

वातकर्मापानवायोरुत्सर्गः । उच्चैर्भाषा महता स्था(स्व)नेन संभाषणं केनापि । हासो हसनम् । घ्नीवनं श्लेष्मादिनिरसनम् । दन्तस्कवनं दन्तमलापकर्षणम् । परस्परं घट्टनमित्यन्ये । निःशृङ्खणं स्वनसिकामलनिसारणम् । भ्रूक्षेपणं भ्रु(भ्रू)विक्षेपः । तालं हस्तयोरास्फालनम् । निष्ठयमङ्गुलिस्फोटनम् । इतिशब्दादन्यदपि स्वैरासनादिर्कं वर्जयेदित्यपेक्षते । एतानि मूत्रकर्मादीन्याचार्यस्य संनिधौ न कुर्यादिति ॥ ९० ॥

दारे प्रजायां चोपस्पर्शनभाषविस्त्रम्भपूर्वाः परिवर्जयेत् ॥ ९१ ॥

उपस्पर्शनमालिङ्गनाघ्राणादि । भाषाः संभाषा वादप्रभृतयः । एता अप्याचार्ये संनिहिते दारे पू(प्र)जाविषयो(ये)ऽपि विस्त्रम्भं न कुर्यात् । ज्वरादिपरीक्षायां न दोषः ॥ ९१ ॥

वाक्येन वाक्यस्य प्रतीघातमाचार्यस्य वर्जयेत् ॥ ९२ ॥

समीचीनस्येतरस्य वाऽऽत्मीयेन वाक्येन तादृशेन प्रतीघातं न कुर्यात् ॥ ९२ ॥

श्रेयसां च ॥ ९३ ॥

अन्येषामपि प्रशस्ततराणां [वाक्यं]वाक्येन न प्रतिहन्यात् ॥ ९३ ॥

ब्राह्मणदेवतासर्वभूतपरीवादाक्रोशाश्च वर्जयेत् ॥ ९४ ॥

ब्राह्मणदेवताग्रहणमादरार्थम् । अधिकदोषरूपापनाय सर्वेषामेव भूतानामपि तिरश्चां परीवादान् दोषवादानाक्रोशानशी(श्ली)लवादांश्च वर्जयेत् । परीवादस्य पुनःपुनर्वचनमतिशयेन वर्जनार्थम् ॥ ९४ ॥

विद्यया च विद्यानाम् ॥ ९५ ॥

परीवादाक्रोशांश्च वर्जयेत् । ऋग्वेद एव श्रोत्रसुखः । अन्ये श्रवणकटुका इति परीवादः । तैत्तिरीयकमुच्छिष्टशाखा । याज्ञवल्क्यादीनि ब्राह्मणानीदानीततानीत्यादय आक्रोशाः ॥ ९५ ॥

यथा विद्यया न विरोचेत पुनराचार्यं गत्वा नियमेन साधयेत् ॥ ९६ ॥

यथा विद्ययाऽधीतया श्रुतया वा न विरोचेत न यशस्वी स्यात्तामित्यर्थाद्भ्रम्यते तां विद्यां पुनः साधयेत् । यथा सम्यक् सिद्धो(द्धा) भवति तथा कुर्यात् । कथम् । आचार्यं तमेवान्यं वा गत्वाऽपूर्वाधिको[गमे] विद्यार्थस्य यो नियम उक्तस्तेन शश्रूषादिन पुनस्तां विद्यां साधयेत् ॥ ९६ ॥

न चास्य समीपे जप्याग्निपरिगृजने कुर्यात् ॥ ९७ ॥

१ पटलः ] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलान्याख्यासमेतम् ।

१४१

अस्याऽऽचार्यस्य संनिधौ जप्यमग्निकार्यादिकमग्निशुश्रूषां न कुर्यात् । परिमृजन-  
शब्देन परिचर्या लक्ष्यते ॥ ९७ ॥

अस्मिन्विषयेऽध्यापयितुर्नियममाह—

उपाकरणाद्योत्सर्जनादध्यापयितुर्नियमो न नख-  
लोमोपाकरणं भ्राद्धं मांसं मैथुनमिति वर्ज-  
येत् ॥ ९८ ॥

लोमोपाकरणं लोमवापनम् । इदमनाहिताग्निविषयम् । आहिताग्नेस्तु 'अप्यल्पलो-  
मानि वापयेत' इति वाजसनेयकमित्यापस्तम्बोक्तेः ॥ ९८ ॥

ऋत्वे वा जायाम् ॥ ९९ ॥

ऋतुकाले वा जायामुपेयात् । छान्दसत्वाद्यलोप ऋत्व इति रूपसिद्धिः ॥ ९९ ॥

यथागमः शिष्येभ्यो विद्यासंप्रदाने वर्तमाने  
नियमेषु च युक्तः स्यात्तथा गृहमेध एवं वर्त-  
मानः पूर्वापरान्संबन्धानात्मानं च क्षेमे युनाक्ति  
॥ १०० ॥

पूर्वोक्तप्रकारेण शास्त्रान्तरप्रकारेण च नियमे वर्तमाने सति नियमान् कुर्यात् । तद्व-  
देव गृहस्थाश्रमे नियमान्कुर्यात् । एवं युक्ते वर्तमानः पूर्वापरान्पूर्वाश्च पितृपितामहप्र-  
पितामहानपरांश्च पुत्रपौत्रनप्तृन्संबन्धान्संबन्धिनः पुरुषानात्मानं च क्षेमेऽभयस्थाने  
नाकस्य पृष्ठे युनाक्ति स्थापयति ॥ १०० ॥

मनसा वाचा प्राणेन चक्षुस्त्वक्शिश्रोदरालं(र)म्भ-  
णान्यास्तावान्परिमृजानोऽमृतत्वाय कल्पते ॥  
॥ १०१ ॥ ( ख० ३ ) ।

येः पुरुषा(ष) आस्त्रारूप्यते बहिराकृष्यते त आस्त्रावाः शब्दादयो विषयाः । तान्म-  
नसा वाचा वाग्निद्वयेण प्राणेन प्रयत्नेन परिमृजानः परिहरन्नसंपादयन्मोक्षाय कल्पते ।  
विषयानासक्तस्यैवान्तःकरणैकाग्र्येण ज्ञानलभान्मुक्तिरित्यर्थः । तेषां विषयाणां बहिः-  
सारणहेतुमाह चक्षुरित्यादिना—चक्षुषि त्वचि शिश्रु उदरे चाऽऽत्मत्वमारोप्य तदर्थ-

१ अत्र ऋतुशब्दाद्भवार्थे 'भवे छन्दसि ( पा० सू० ४ । ४ । ११० ) ।' इत्यनेन यत्रत्यये  
'ऋत्वयवास्त्वयस्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि ( पा० सू० ६ । ४ । १७५ )' इति सूत्रेण  
ऋत्वयमिति प्राप्तं परं यकारलोपश्छान्दस इत्यर्थः ।

तयाऽऽरभ्यन्ते । ततस्तानि चक्षुरादीन्धारम्भणानि प्रापकानि(णि) येषां तान् । शरीराशि-  
श्रोदरार्था न( हि )विषयाकाङ्क्षा । नाऽऽत्मार्थम् । तस्याऽऽत्मनः प्राप्तये तत्त्यागः  
कार्य इत्यर्थः ॥ १०१ ॥ ( स० ३ ) ।

येन कृतावसथः स्यादतिथिर्न तं प्रत्युत्तिष्ठेदनु-  
( नू )त्तिष्ठेद्वा पुरस्तादभिवादितः ॥ १०२ ॥

येन गृहस्थेनातिथिः कृतावसथः स्यात्कृतावासो दत्तावासः स्यात्सोऽतिथिस्तस्मि-  
न्नहनि तं गृहस्थं न प्रत्युत्तिष्ठेन्न प्रतिगच्छेन्नाप्यनूत्तिष्ठेत् । तमनुलक्षीकृत्य न तिष्ठेत् ।  
द्वितीययाऽन्तारिक्षयानिति वचनाद्यद्द्वितीयादिद्व्य( ष्व )हःसु च तं ( न )प्रत्युत्तिष्ठेन्ना-  
प्यासनात् । योऽतिथिस्तस्मिन्नहनि पूर्वमेवाभिवादितः । अ[ न ]भिवादिते तु प्रत्य-  
भिवादनाय प्रत्युत्तिष्ठेदनुत्तिष्ठेच्च ॥ १०२ ॥

शेषभोज्यतिथीनां स्यात् ॥ १०३ ॥

अतिथीनेवाग्रे भोजयेदित्येव सिद्धे वचनमिदं प्रमादाद्यदन्नं न दत्तमातिथये तन्न  
भुञ्जीतित्येवमर्थम् ॥ १०३ ॥

न रसान्गृहे भुञ्जीतानवशेष्य(ष)मतिथिभ्यः ॥ १०४ ॥

आगामिभ्योऽतिथिभ्यो यथा न किञ्चिद्गृहेऽवाशिष्यते तथा गव्यादयो रसा न  
भोज्याः । सद्यः संपादयितुमशक्यत्वात् ॥ १०४ ॥

नाऽऽत्मार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् ॥ १०५ ॥

आत्मार्थमुद्दिश्याभिरूपमन्नमपूपादि न पाचयेत् ॥ १०५ ॥

विशेषेणापुमान् ॥ १०६ ॥

गृहस्थपुरुषादन्यो न सर्वथा पाचयेत् ॥ १०६ ॥

गोमधुपर्कार्हा वेदाध्यायः समुदेतः ॥ १०७ ॥

साङ्गवेदस्याध्येता वेदाध्यायः । समुदेतः कुलशीलसंपन्नः । स मधुपर्कमर्हति । गां  
च दक्षिणाम् ॥ १०७ ॥

आचार्य ऋत्विक् स्वातकः श्वशुरो राजा वा धर्म-

युक्तः ॥ १०८ ॥

अवेदाध्याय(या) अप्याचार्यदयो मधुपर्कार्हाः । अत एव ज्ञायत, एकदेशाध्यायि-  
नावप्यृत्यविगाचार्यो भवत इति । धर्मयुक्त इति राज्ञो विशेषणम् । वाशब्दः  
समुच्चये ॥ १०८ ॥

आचार्यायत्विजे स्नातकाय राज्ञ इति परिसंवत्स-  
रादुपतिष्ठद्भ्यो गौर्मधुपर्कश्च ॥ १०९ ॥

आचार्यादिभ्यः कृतमधुपर्केभ्यः संवत्सरादूर्ध्वमागतेभ्यो मधुपर्को गौर्दक्षिणा च ।  
पूर्वमागतेभ्यो न तत्र गौर्दक्षिणा विधीयते ॥ १०९ ॥

कोऽसौ मधुपर्क इत्याह—

दधिमधुसंस्पृष्टं मधुपर्कः पयो वा मधुसं-  
स्पृष्टम् ॥ ११० ॥

गृह्योक्तयोस्त्रिवृत्पाङ्क्तयोरभवेऽत्रापूर्वयोर्विधानम् ॥ ११० ॥

अभाव उदकम् ॥ १११ ॥

दधिपयसोरभाव उदकमपि देयम् । मधुसंस्पृष्टमित्येके । नेत्यन्ये । पूर्वत्र पुनर्मधु-  
संस्पृष्टग्रहणात् ॥ १११ ॥

वेदाध्याय इत्यत्र विवक्षितं वेदमाह—

षडङ्गो वेदः ॥ ११२ ॥

षड्भिरङ्गैर्युक्तो वेदोऽत्र गृह्यते ॥ ११२ ॥

कानि तान्यङ्गानीत्याह—

छन्दःकल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शीक्षा

छन्दोविचित्रिरिति ॥ ११३ ॥

छन्दो वेदस्तं कल्पयती(ति) प्रतिशास्त्रं शाखान्तराधीतेन न्यायप्राप्तेन स्वाङ्गकलापे-  
नोपेतस्य कर्मणः प्रयोगकल्पनयोपस्कुरुत इति छन्दःकल्पः सूत्राणि । व्याकरणं, अर्थ-  
विशेषमाश्रित्य पदमन्वाचक्षाणानां पदपदार्थप्रतिपादनेन वेदस्योपकारकं विद्यास्थानम् ।  
सूर्यादिज्योतीष्यधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं ज्योतिषम् । आदिवृद्धयभावे यत्नः कर्तव्यः ।  
तदप्यध्वयनोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयदुपकारकम् । निरुक्तमपि  
व्याकरणस्यैव कात्स्न्यम् । शीक्षा वर्णानां स्थानप्रभत्नादिकमध्ययनकाले कर्मणि च  
मन्त्राणामुच्चारणप्रकारं च दर्शयति । षष्ठोदरादित्वादादिदीर्घः । गायत्र्यादीनि छन्दासि  
यया विचीयन्ते विचित्य ज्ञायन्ते सा छन्दोविचित्रिरिति । एतान्यङ्गान्यङ्गसंस्तवाद-  
ङ्गत्वम् ।

‘मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते ।  
निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे ॥  
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते’ ॥ इति ।

उपकारकत्वाच्च, उक्त उ[प]कारः ॥ ११३ ॥

अत्र चोदयति—

शब्दार्थारम्भणानां तु कर्मणाः समाम्नायसमाप्तौ  
वेदशब्दस्तत्र संख्या विप्रतिषिद्धा ॥ ११४ ॥

शब्दार्थतया यान्यारम्भ्यन्ते न प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरतया तानि शब्दार्थारम्भणानि कर्माणि वैदिकान्यग्निहोत्रादीनि । तेषां समाम्नाय उपदेशः । तस्य समाप्तौ स यावता ग्रन्थजातेन समाप्तोऽनुष्ठानपर्यन्तो भवति । तत्र वेदशब्दो वर्तते । वेदयति धर्मं विन्दन्त्यनेनेति वा धर्ममिति । न च ब्राह्मणमात्रेणानुष्ठानपर्यन्त उपदेशो भवति । किं तु कल्पसूत्रैरपि सह । ततश्च तेषामपि वेदस्वरूप एवानुप्रवेशात्पञ्चैवाङ्गानि ॥ ११४ ॥

अत्र षट्संख्या विप्रतिषिद्धेति परिहरति—

अङ्गानां च प्रधानैरव्यपदेश इति न्यायवित्समयः ॥ ११५ ॥

अङ्गान्येव कल्पसूत्राणि न वेदरूपाणि । पौरुषेयत्वस्मरणात् । कतिपयान्येष हि तेषु ब्राह्मणवाक्यानि । भूयिष्ठानि स्ववाक्यानि । अङ्गानां च तेषां प्रधानवाचिमिः शब्दैश्छन्दो वेदो ब्राह्मणमित्यादिभिर्व्यपदेशो न न्यायवित्सिद्धान्तः । ताविमौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कल्पसूत्राधिकरणे स्पष्टं द्रष्टव्यौ यत्कृतं न मन्त्रब्राह्मणमात्रेण पूर्व(र्ण) उपदेश इति । नैष स्थाणोरपराधो यदेनमधो(न्धो) न पश्यति । पुरुषापराधः स भवति । अङ्गं तु (ङ्गत्वं) भवानाचष्ट कल्पसूत्राणामियं प्रयोगकल्पना कृतस्येति न्यायोपबृंहिताभ्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामिति वक्तव्यम् । नान्या गतिः । एवं सति भवानपि यततां तादृश्य(शः) स्यामिति । ततो मन्त्रब्राह्मणाभ्यामेव पूर्णमे(म)वमो(मो)त्स्यत इति ॥ ११५ ॥

अतिथिं निराकृत्य यत्रगते भोजने स्मरेत्ततो  
विरम्योपोष्य श्वोभूते यथामनसं तर्पयित्वा सः  
साधयेत् ॥ ११६ ॥

अतिथिमागतं केनचित्कारणेन निराकृत्य भोजने प्रवृत्तो यत्रगते यदवस्थाप्राप्त-  
भोजनेऽविद्यया योऽसौ निराकृत इति तत्रैव भोजनाद्विरम्य तस्मिन्नहम्युपोष्य परेद्युस्त-  
मन्विष्य यथामनसं यथेच्छं तर्पयित्वा संसाधयेत् ॥ ११६ ॥

आ कुत इत्याह—

यानवन्तमा यानात् ॥ ११७ ॥

स चेदतिथिर्यानवान्भवति न(तं) प्राकृतस्याऽऽरोहणादमुत्रजेत् ॥ ११७ ॥

यावन्नानुजानीयादितरः ॥ ११८ ॥

इतरो यानरहितः स यावन्नानुजानीयाद्गच्छति तावदनुत्रजेत् ॥ ११८ ॥

अप्रतीहा(भा)याः सीम्नो निवर्तेत ॥ ११९ ॥

यदि तस्यान्यपरि(र)तयाऽनुज्ञायामप्रतीहा(भा)बुद्धिर्न जायते ततः सीम्नि प्राप्तायां ततो निवर्तेत । प्रतेर्द्विच्छान्दसः । संसाधयेदित्यादि सर्वातिथिसाधारणं तं(न) निराकृत-  
विषयमात्रम् ॥ ११९ ॥

सर्वान्वैश्वदेवे भागिनः कुर्वीताऽऽश्वचाण्डालेभ्यः ॥ १२० ॥

वैश्वदेवान्ते भोजनार्थमुपस्थितान्सर्वानेव भागिनः कुर्वीताऽऽश्वचाण्डालेभ्यः । अग्नि-  
विधावाङ् । तेभ्यः किञ्चिद्देयम् । तथा च मनुः—

‘शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां कृमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि ॥ इति ॥ १२० ॥

नानर्हद्भ्यो ददातीत्येके ॥ १२१ ॥

अनर्हद्भ्यश्चण्डालादिभ्यो न दद्यादित्येके मन्यन्ते । तत्र दानेऽभ्युदयः । अदानेऽअ-  
प्रत्यवायः ॥ १२१ ॥

उपेतः स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥ १२२ ॥

उपेतः कृतोपनयनः (नोऽ)समावृत्तः । स्त्रीणामनुपनीतस्य चोच्छिष्टं न भुञ्जीत ।  
एवं सति समावृत्तस्य चोच्छिष्टं भुञ्जानस्य न दोषः स्यात् । एवं तर्ह्युपेत आऽन्तात्कृत-  
दारश्च स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् । एवमप्युपेतस्य कस्यचिदपि यदुच्छिष्टं  
तद्भोजने न दोषः स्यात् । पितुर्ज्येष्ठस्य चोच्छिष्टं भोक्तव्यमित्येतन्नियमार्थं भविष्यति  
पितुरेवेति आतुरेवेति । यद्येवं सूत्रमेवेदमनर्थकं तस्मादेव नियमादन्यत्राप्रसङ्गः । इदं तर्ह्य-  
(हिं) प्रयोजनम् । यथा पिताऽनुपेतः पुत्रस्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा कृतोपनयनस्तदा संप्रति  
पितुरनुपेतस्य चोच्छिष्टं प्रतिषिध्यते । एवं ज्येष्ठेऽपि द्रष्टव्यम् । एतदपि नास्ति प्रयो-  
जनम् । उक्तं हि—‘धर्मविप्रतिपत्तावभोज्यम्’ इति । ‘तेषामभ्यागमनं भोजनं विद्या-  
(वा)हमिति वर्जयेत्’ इति । तथा स्त्रीणामित्येतत् मातुरुच्छिष्टस्य प्रतिषेधार्थम् । कथं  
प्रसङ्गः—‘मातरि पितर्याचार्यवच्छ(च्छु)श्रूषा’ इति वचनात् । ‘यदुच्छिष्टं प्राश्नाति  
हविरुच्छिष्टमेव तत्’ इत्याचार्योच्छिष्टस्य हविष्येन संस्तवाच्च । एवमपि ‘पितुर्ज्येष्ठस्य

च' इत्यत्र पितृग्रहणादेव सिद्धम् । तस्मात्केषुचिज्जनपदेषु भार्यया सह भोजनमाचरन्ति तस्य दुराचारत्वमनेन प्रतिप(पा)द्यते ॥ १२२ ॥

सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि ॥ १२३ ॥

सर्वाणीति वचनाद्विक्षाऽप्युदकपूर्वैव देया ॥ १२३ ॥

यथाश्रुति विहारे च ॥ १२४ ॥

एव चार्थः । विहारे यज्ञकर्मणि यानि दानानि दक्षिणादीनि तानि यथाश्रुत्येव नोदकपूर्वाणि ॥ १२४ ॥

ये च भृत्या नित्यास्तेषामनुपरोधेन संविभागो विहितः ॥ १२५ ॥

ये नित्या नियता भृत्या दासकर्मका(कै)रादयस्तेषामुपरोधो न यथा भवति तथा वैश्वदेवान्त आगतेभ्यः संविभागः कर्तव्यः ॥ १२५ ॥

काममात्मानं भार्या पुत्रं वोपरुन्ध्यान्त्वेव दासं कर्मकार(क)रम् ॥ १२६ ॥

दासो भूत्वा यः कर्म करोति स दासकर्मका(क)रः । तमात्माद्युपरोधेनापि नोपरुन्ध्यात् । किं पुनरागता(मा)र्थं तम(मु)परुन्ध्यादिति ॥ १२६ ॥

तथा चाऽऽत्मन उपरोधं कुर्वति यथा कर्मसु समर्थः स्यात् ॥ १२७ ॥

कर्मस्वग्निहोत्रादिष्वार्जनेषु यथा स्वयं समर्थो भवति तथाऽऽत्मानमुपरुन्ध्यात्कुटुम्बी ॥ १२७ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत् गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ॥

आहिताग्निरनर्द्धाश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।

अश्रन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम् ॥

इति ॥ १२८ ॥ ( ख० ४ ) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(धर्मसूत्रापरपर्याये)

सप्तविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथैतस्मिन्नात्मानं नोषरुन्ध्यादिति विषये श्लोकाबुदाहरन्ति । मुनेः सन्यासिनो मक्ष्या अष्टौ ग्रासाः । अ( आ )स्याविकारेण । अरण्यवासी वानप्रस्थः । तस्य षोडश । द्वात्रिंशतं द्वात्रिंशत्प्रथमार्थे द्वितीया । ग्रहस्थस्य ग्रासा द्वात्रिंशत् । ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य नैष्ठिकस्य च ग्रासनियमो नास्ति । द्वितीयेन श्लोकेन कालयोर्भोजनमित्ययमपि नियमो नास्तीति पठ्यते । अनडुद्ग्रहणं दृष्टान्तार्थः( र्थम् ) । सिध्यति( न्ति ) स्वकार्यक्षमा भवन्ति ॥ १२८ ॥ ( ख० ४ ) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षिताविरचिताया-  
मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

=====  
अथ द्वितीयः पटलः ।

जात्याचारसंशये धर्मार्थमागतमग्निमुपसमाधाय  
जातिमाचारं च पृच्छेत् ॥ १ ॥

अविज्ञातपूर्वो यो धर्मार्थमध्ययनार्थमागच्छेदुपासन्नोऽस्मि भगवन्मैत्रेण चक्षुषा पश्य शिवेन मनसा मे गृहाण प्रसीद मामध्यापयेति तज्जात्याचारसंशये सत्याग्निमुप-  
समाधाय यत्र कचाग्निमुपसमाधास्यन्त्स्यादन्यदुपनिवृद्ध्यादित्यन्तं कृत्वा गृह्योक्तं न्युप्योपसमादधातीत्यन्तं च कृत्वा तत्संनिधौ जातिमाचारं च पृच्छेत्—किंगोत्रोऽग्नि सोम्य कमाचारं चरसीति ॥ १ ॥

साधुतां चेत्प्रतिजानीतेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्रो-  
ताऽऽदित्योऽनुख्याता साधुतां प्रतिजानीते सा-  
ध्वस्मा अस्तु वितथ एष एनस इत्युक्त्वा शास्तुं  
प्रतिपद्येत ॥ २ ॥

एतस्मात्केवलमनधीतेवेद इति ततोऽग्निरुपद्रष्टेत्यादि कर्मान्तमुक्त्वा शास्तुं शासि-  
तुमध्यापयितुं धर्मा( र्मा )श्चोपदेष्टुं प्रतिपद्येतोपक्रमेत ॥ २ ॥

अग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्यागच्छति ॥ ३ ॥

पञ्चयज्ञान्तेऽतिथिनेवाग्ने भोजयोदित्युक्तम् । तत्सप्रकारं वक्तुं तस्यावश्यं( र्थम् ),  
कर्तव्यतामनेनाऽऽह—अतिधिर्गृहानभ्यागच्छत्, अ( न्न )ग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्या-  
गच्छति । तस्मादसौ भोजनादिभिरवश्यं तर्पयितव्यः । निराशस्तु गच्छन्गृहं दहे-  
दिति ॥ ३ ॥

इदानीमतिथिलक्षणं वक्तुं तदुपयोगि श्रोत्रियलक्षणमाह

धर्मेण वेदानामेकांशांशांशमधीत्य श्रोत्रियो भवति ॥ ४ ॥



विद्यार्थस्य यो नियमः स धर्मः । तेन वेदानां यां कांचन शाखामधीत्य श्रोत्रि  
भवति । पुरुषस्य हि प्रतिवेदमेका शाखा भवति । याः (या) पूर्वेः परिगृहीताऽध्यय  
नुष्ठानाभ्यां सा प्रतिवेदं स्वशाखा । तामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति ननु(तु) प्रतिवेद  
कैक(का)मधीत्य श्रोत्रिय इति । लोकविरोधात् । लोके हि यां कांचनैकामधीत्य  
श्रोत्रिय इति प्रसिद्धः ॥ ४ ॥

अतिथिलक्षणमाह—

स्वधर्मयुक्तं कुटुम्बिनमभ्यागच्छन्धर्मपुरस्कारो  
नाज्ञप्रयोजनः सोऽतिथिर्भवति ॥ ५ ॥

आदितो यच्छब्दो द्रष्टव्यः । अन्ते स इति दर्शनात् । मध्ये श्रोत्रियलक्षणोपदे  
त्तदुपजीवनेन सूत्रं योज्यम् । यः श्रोत्रियः स्वधर्मयुक्तः स्वधर्मनिरतं कुटुम्बिनं माय  
सह वसन्तम् । गृहस्थाश्रमान्तरनिरासार्थमिदमुक्तम् । न हि ते पच्य(च)माना भवन्ति  
मिक्षवो हि ते । अभ्यागच्छन्नुद्दिश्याऽऽगच्छन्धर्मपुरस्क(स्का)रः । आचार्यस्या(याद्य)  
मिक्षणं धर्मः । तत्पुरस्कारः । कर्मण्यण् । धर्मप्रयोजने नाज्ञप्रयोजनः । य एवं  
सोऽतिथिर्भवतीति ॥ ५ ॥

तस्य पूजायाः शान्तिः स्वर्गश्च ॥ ६ ॥

तस्यातिथेः पूजायां कृतावां शान्तिरुषद्रवाणामभाव इति । मर्त्ये(प्रेत्य)  
स्वर्गभावः ॥ ६ ॥

तमभिमुखोऽभ्यागम्य यथावयः समेत्योपस्था-  
प्याथ तमाहारयेत् ॥ ७ ॥

तमतिथिमभिमुखोऽभ्यागच्छेत् । अभ्यागम्य यथा वयसोऽनुरूपं समेत्य प्रत्युत्था  
भिवादना[दिना] समेयात्सह गच्छेत् । समेत्य च शिष्यान्वोपस्थाप्य तं प्रति तस्मिन्  
गते तस्याऽऽसनमाहारयेच्छिष्यादिभिः । अम्बवे स्वयमेवाऽऽहरेत् ॥ ७ ॥

न बहुपादमासनं भवतीत्येके ॥ ८ ॥

शक्तौ सत्यां बहुपादमासनं न देयम् । बहुपादमेव पीठादिकं न देयं मन्यन्ते स्व  
बहुपादं मन्यते ॥ ८ ॥

अथास्य पादौ प्रक्षालयेच्छूद्रमिथुनावित्येके ॥ ९ ॥

अथ गृह्योक्तविधेरनन्तरमस्य पादौ स्वयं प्रक्षालयेत् । शूद्रा(द्रौ) प्रक्षालये  
त्येके मन्यन्ते । दासवत इदमुक्तम् ॥ ९ ॥

अत्र विशेषः—

अन्यतरोऽभिषेचने स्यात् ॥ १० ॥

अभिषेचनं करकादिना जलावसेकः । तमेकः कुर्यादितरः प्रक्षालनम् ॥ १० ॥

अथास्योदकमाहारयेन्मृन्मयेनेत्येके ॥ ११ ॥

मृन्मयेन पात्रेण तस्योदकमाहर्तव्यमित्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु तेजसेन ॥ ११ ॥

नोदकमाहारयेदसमावृत्तः ॥ १२ ॥

असमावृत्तो ब्रह्मच(चा)र्याचार्यप्रेषितः । स्वयमेव वाऽतिथिरागच्छति तदा नासाबुद-  
माहारयेत् । नासाबुदकाहरणस्य प्रयोजके(कोऽ)स्मा उदकमाहर्तव्यमिति ॥ १२ ॥

अध्ययनसांवृत्तिश्चात्राधिका ॥ १३ ॥

अत्रासमावृत्तेऽतिथावध्ययनसंवृत्तिश्चाधिका तस्मादतिथेः । अध्ययनस्य सप्त नि-  
पादनमध्ययनसंवृत्तिः । यः प्रदेशस्तस्याऽऽगच्छति स तेन सप्त कियन्तंचित्कालं  
वक्तव्य इति । प्रसिद्धे तु पाठे पूर्वपादान्तस्य समोऽकारस्य च्छान्दसो दीर्घः ॥ १३ ॥

प्रसङ्गादाह—

नास्तमित आदित्य उदकानयनं विद्यते ॥ १४ ॥

नद्यादिभ्योऽहोरात्रपर्याप्तमुदकं दिवैव संभरणीयमित्यर्थोऽन्तिष्यति ॥ १४ ॥

सान्त्वयित्वा भोजयेच्छक्तिविषयेणाद्भिरवराध्यैर्न ॥ १५ ॥

ततः पादप्रक्षालनस्य समध्ययनस्य वाऽनन्तरमतिथिं प्रियवचनेन सान्त्वयेत् ।  
सान्त्वयित्वा गव्यादिमी रसैः फलादिभिश्च मध्वैस्तस्याशक्तावन्ततोऽद्भिरपि तावद्भो-  
जयेत्तृप्तिं कुर्यात् । अवराध्यैनेति जघन्यकलना(नां) सूचयति । अप्यन्तत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

आवसथं दद्यादुपरिश्रयामास्तरणोपधानं सावस्तरण-

मभ्यञ्जनं च ॥ १६ ॥

प्रत्युत्था-  
ते तस्मिन्  
आवसथो विश्रमस्थानम् । उपरिश्रया खट्वा । आस्तरणं तूलिका । उपधामुपबर्ह-  
नम् । अवस्तरणमुपपटः । तत्सहितमुपधानमास्तरणं च । अभ्यञ्जनं पादयोस्तैलं घृतं वा ।  
एतत्सर्वं दद्यात् । भोजनात्पूर्वमूर्ध्वं वाऽपोक्षिते काले ॥ १६ ॥

न्यन्ते स्वं  
अन्नसंस्कर्तारमाहूय व्रीहीन् यवान्वा तदर्थाभि-  
र्धयेत् ॥ १७ ॥

पचति तमन्नसंस्कर्तारमाहूय तदर्थानतिष्ठयर्थान् व्रीहीन् यवान्वा निर्वपेत्तृणदद्या-  
त्तृणमुष्मि पचेति । व्रीहियवग्रहणमुपलक्षणम् । इदं भुक्तवत्सु सर्वेष्वतिथावुपस्थिते द्रष्ट-  
व्यम् ॥ १७ ॥

भोजनकाले त्या(त्वा)ह—

उद्धृतान्यन्नान्यवेक्षेतेदं भूया(यः३) इदं भूया(यः३)  
इति ॥ १८ ॥

यावन्तो भोक्तारस्तावन्त्यन्नान्युद्धृत्य पृथक्पात्रेषु कुर्यात् । स्वयं संविभागं कृत्वा  
तान्यन्नान्यवेक्षेत किमिदं प्रभूतमिदं वेति । विचारे प्लुतः । पूर्वं तुं भाषायामिति  
॥ १८ ॥

भूय उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥ १९ ॥

पूर्वोक्तप्रकारणोऽऽतिथ्यमवेक्ष्य भूयः सृष्टु उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥ १९ ॥

द्विषन् द्विषतो वा नान्नमद्यादोषेण वा मीमांसमा-

नस्य मीमांससितस्य वा ॥ २० ॥

यः स्वयमतिथिं द्विषन्भवति यो वाऽऽत्मानं द्वेष्टि यो वाऽऽत्मानं दोषेण मीमांस-  
मान आत्मनि दोषं संभावयति यो वा दोषेण मीमांसितो यत्र लौकिको दोषं संभाव-  
यति तस्य सर्वस्यान्नं नाश्नीयात् ॥ २० ॥

अत्र हेतुः—

पाप्मानं हि स तस्य भक्षयतीति ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥ (ख० ५) ।

[य] एवंविधस्यान्नमश्नाति स तस्य पाप्मानमेव भक्षयतीति श्रुतिः ॥ २१ ॥ (ख० ५) ।

स एष प्राजापत्यः कुटुम्बिनो यज्ञो नित्यं प्रततः ॥ २२ ॥

स एष भक्षितो मनुष्ययज्ञः प्राजापत्यः प्रजापतिना दृष्टस्तद्देवत्यो वा । कुटुम्बिनो  
नित्यं प्रततो यज्ञो नाग्निष्टोमादित्रत्कादान्त्रिकः ॥ २२ ॥

तस्याग्नीनापाद्याति—

योऽतिथीनाग्निः स आहवनीयो यः कुटुम्बे स

गार्हपत्यो यस्मिन्पच्यते सोऽन्वाहार्यपचनः ॥ २३ ॥

योऽतिथीनां जाठराग्निः स आहवनीयः । तद्वि (तत्र हि) हूयते । यः कुटुम्बे  
गृहेऽग्निरौपासनः स गार्हपत्यः । नित्यधार्यत्वात् । यस्मिन्पच्यत एवाग्नौ सोऽन्वाहा-  
र्यपचनः दक्षिणाग्निः । तत्रान्वाहार्यः पच्यते ॥ २३ ॥

ऊर्जं पुष्टिं प्रजां पशूनिष्ठापूर्तमिति गृहाणामश्नाति

यः पूर्वोऽतिथेरश्नाति ॥ २४ ॥

योऽतिथेः पूर्वमश्नाति स गृहाणां कुलस्य संबन्ध्यूर्जादिकमश्नाति भक्षयति विना-  
शयति । ऊर्गन्नम् । इष्टमग्निहोत्रादि । पूर्तं स्मार्तकर्म तथा कूपखननादि । अन्ये  
प्रसिद्धाः ॥ २४ ॥

पयसोपसिक्तमन्नमग्निष्टोमसंमितं मधुनाऽनिरात्रसं-  
मितं माश्वमेन द्वादशाहसंमितमुदकेन प्रजावृद्धिरा-  
युषश्च ॥ २५ ॥

पयसोपसिक्तं यदन्नमग्निष्टोमसमं तुल्यम् । सर्पिषोपसिक्तमन्नमिति प्रकृतमनुवर्तते ।  
माश्वमेन सह दत्तमुदकेन प्रजावृद्धिर्भवति । आयुषश्च । समस्तमपि वृद्धिरिति संब-  
ध्यते ॥ २५ ॥

प्रिया अप्रियाश्चातिथयः स्वर्गं लोकं गमयन्तीति ॥ २६ ॥

अप्रिया उदामीनाः । अद्विषन्तो( द्विषतो ) निषिद्धत्वान् ॥ २६ ॥

यत्प्रातर्मध्यंदिने सायमिति ददाति सवनान्येव तानि ॥ २७ ॥

त्रिषु कालेषु दीयमानान्यन्नान्यस्य यज्ञस्य प्रातःसवनादीनि त्रीणि भवन्ति ।  
तस्मात्सर्वेषु कालेषु दातव्यमिति ॥ २७ ॥

यदनुतिष्ठन्पुदवस्यत्येव तत् ॥ २८ ॥

यद्वन्तुमुत्तिष्ठन्तमनुत्तिष्ठति तदुदवस्यत्येव । उदवसानीया साऽस्य यज्ञस्येति । प्राये-  
णोच्छब्दं न पठन्ति । केवलमनुशब्दमेव पठन्ति । तत्राप्ययमर्थः । स एव ॥ २८ ॥

यत्सान्त(न्त्व)यित्वा भोजयति सा दक्षिणा प्रशंससा ॥ २९ ॥

यत्सान्त( न्त्व )यित्वा प्रशंसन्ति सा दक्षिणा ॥ २९ ॥

यत्संसाधयति ते विष्णुक्रमाः ॥ ३० ॥

संसाधनमनुव्रजनम् ॥ ३० ॥

यदुपावर्तते सोऽवभृथ इति हि ब्राह्मणम् ॥ ३१ ॥

उपावर्तनमनुव्रज्य प्रत्यावर्तनम् । इति ब्राह्मणमित्यस्य सर्वेण संबन्धः ॥ ३१ ॥

आहिताग्निं चेदतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्यु-

देत्य ब्रूयाद्ब्रातय कावात्सीरिति ब्रात्योदकं

ब्रातय तर्पयस्त्विति ॥ ३२ ॥

यद्याहिताग्निमुद्दिश्यातिथिरागच्छेत्तत एनमतिथिं स्वयमेवाभिमुखमुपसर्पेत् । अत्र स्वय-  
मिति वचनादनाहिताग्निरन्येन शिष्यादिना कारयन्नपि न दुष्यति । अभ्युदेत्य ब्रूयात् ।  
ब्रातय कावात्सीरिति कुशलप्रश्नः । व्रते साधुः ब्रातयः । एष एव ब्रातय इति पूजावि-  
धानम् । क पूर्वस्यां रात्रौ स्थितोऽवात्सीरिति । ब्रात्योदकमित्युदकदानम् ।  
ब्रातय तर्पयस्त्विति रसादिभिस्तर्पयति । अनुस्वारसकारौ छान्दसौ । क्रियाभेदात्प्र-  
तिमन्त्रामितिकारः । एतत्सर्वेषु कर्तव्यम् ॥ ३२ ॥

पुराऽग्निहोत्रस्य होमादुपांशु जपेद्वात्य यथा ते  
प्रियं तथाऽस्त्विति वात्य यथा ते वक्षस्तथाऽ-  
स्त्विति वात्य यथा ते कामस्तथाऽस्त्विति वात्य  
यथा ते निकामस्तथाऽस्त्विति ॥ ३३ ॥

स यदि होमकालेऽप्यासीत् तदा पुरा होमादु( द )परेणाग्निं दर्मेषु सादयित्वा  
वात्य यथा ते प्रियमित्यादिकान्मन्त्रानुपांशु जपेत् ब्रूयात् । तत्र प्रियमिति मन्त्रः ।  
इतिशब्दप्रयोगादर्थभेदाच्चतुर्णां विकल्पः । समुच्चय इत्यन्ये । अत्र चाध्वर्युर्यजमानो वा  
यो होता स जपेत्ततो जुहुयात् ॥ ३३ ॥

यदि सायमहुतेऽग्निहोत्रेऽतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमे-  
नमभ्युदेत्य ब्रूयात् । वात्य( त्या )तिसृज होष्या-  
मीत्यतिसृष्टेन होतव्यम् । अनतिसृष्ट्वेज्जुहुया-  
दो( दो )षं ब्राह्मणमाह ॥ ३४ ॥

सायमहुतेऽग्निहोत्रे संति यद्यतिथिरागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयाद्वात्यातिसृजा-  
नुजानीहि होष्यामीति । ततो वात्योऽतिसृजेत् । अतिसृष्टेन होतव्यम् । यदि पुनरनति-  
सृष्टो नानुज्ञातो जुहुयात्तस्य दोषं ब्राह्मणवाक्यमाह । तत्र पठितं प्रत्येतव्यम् । अत्र  
पक्षे त्वयं होमो नियतः ॥ ३४ ॥

एकरात्रं चेदतिथीन्वासयेत्पार्थिवाल्लोकानभिज-  
यति द्वितीययाऽन्तरिक्ष्यां तृतीयया दिव्यां  
चतुर्थ्या परावतो लोकानपरिमिताभिरपरिमिता-  
ल्लोकानभिजयतीति ब्राह्मणम् ॥ ३५ ॥

[य] एकरात्रमतिथीन्गृहे वासयति स पृथिव्यां मया(वा)ल्लोकानभिजयति । द्विती-  
यया रात्र्याऽन्तरिक्ष्यान् । तृतीयया दिव्यान् । चतुर्थ्या परावतः । सुखस्य परा मात्रा  
येषु लोकेषु तानभिजयति । अपारिमिताभि( भी ) रात्रीभिरपरिमिताल्लोकानभिजयति ।  
स्वयमनीरितत्वाद्ब्राह्मणं भवतीति ॥ ३५ ॥

असमुदेतश्चेदतिथिरभ्यागच्छेदासनमुदकं भोजनं  
श्रोत्रियाय ददामीति दद्यादेवमस्य समृद्धं भवति  
॥ ३६ ॥ ( ख० ६ ) ॥

इति सत्याषाढविरच्यकोशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) सप्तविंशप्रश्ने  
द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

विद्यया कुलशीलाभ्यां चासंपन्नोऽसमुदेतः । स चेदतिथिधर्मेणाऽऽगच्छति तस्यान्नादि-  
कमेव देयं न मधुपर्कादिकम् । आसनादिकं तदपि श्रोत्रियाय ददामीति दद्यात् । एव-  
मश्रोत्रियाय दत्तं तदपि समृद्धमधिकगुणं भवति ॥ ३६ ॥ ( ख० ६ ) ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-  
मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पटलः ।

सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायां यथर्तु गच्छतः पुत्रास्तेषां  
कर्मभिः संबन्धः ॥ १ ॥

सवर्णा चापूर्वा च शास्त्रविहिता चेति कर्मधारयः । सवर्णा सजातीया ।  
ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीत्यादि । अपूर्वाऽन्यस्मा अदत्ता न विद्यते पूर्वं पतिरस्या इति । शास्त्र-  
विहिता या शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण संस्कृता । असगोत्राय दुहितरं प्रयच्छेदित्यादि  
शास्त्रानुगुणा वा । एवंभूतायां यथर्तु गृह्योक्तेन ऋतुगमनकरूपेण गच्छतो ये पुत्रा  
जायन्ते तेषां ' स्वकर्म ब्राह्मणस्य ' इत्यादिना पूर्वमुक्तैः कर्मभिः संबन्धो भवति ।  
गच्छत(थ) इति थकारोऽपपाठः ॥ १ ॥

दायेन चाव्यतिक्रमश्चोभयोः ॥ २ ॥

उभयोर्मातापित्रोर्दायेन च तेषां संबन्धो भवति । अव्यतिक्रमश्च । [च इति] चेदर्थे ।  
अव्यतिक्रमश्चेष्टादि ते मातरं पितरं न व्यतिक्रमेयुः । व्यतिक्रमे तु दायहानिरिति ।  
अपर आह—उभयोरपि दायेन तेषां व्यतिक्रमो न कर्तव्योऽवश्यं देयो दाय  
इति ॥ २ ॥

पूर्ववत्यामसंस्कृतायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः ॥ ३ ॥

पूर्ववती, अन्येन पाणिग्रहणेन तद्वि(द्व)ती या । असंस्कृता विवाहसंस्कारविरहिता ।  
वर्णान्तरं ब्राह्मणादेः क्षत्रियादि । पूर्ववत्यादिषु मैथुने सति दोषो भवति । कस्य तयोरेव  
मिथुनीमवि(व)तोः ॥ ३ ॥

तत्रापि दोषवान्पुत्र एवोत्पादि(दयि)तुः पुत्र एवोति  
ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

पञ्चम्यास्तमिल् । ' ईतराम्योऽपि दृश्यन्ते ' इत्याम्यामप्युभाभ्यां पुत्र एवातिशयेन दोषवान् । तत्र पूर्ववत्यामुत्पन्नौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः । असंकृतायामुत्पन्नस्य नामान्तरं नास्ति । किंतु दुष्टत्वमेव । वर्णान्तरे तु जात्यन्तरम् । तत्र गौतमः—अनुलोमा(मा अ)नन्तरैकान्तराम्यन्तरासु जाताः सवर्णाः । पञ्चोऽग्रनिषाददौष्यन्तपारशवाः । प्रतिलोमास्तु सूतमागधायोगवक्षत(त्तृ)वैदेहकचण्डाला इति । एवकारो दुहितृनिवृत्त्यर्थः । तथा च वसिष्ठः—पतितेनोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः । सा हि परगामिनी । तामतिरिक्तामुपेयादिति । स्त्रीरत्नं दुष्कलादपीति मनुः ॥ ४ ॥

पुत्रेभ्यो दायविभागं वक्ष्यन्नन्यस्य भार्यायामन्येनोत्पादितः पुत्रः किमुत्पादयितु-  
राहोस्विदुज्झितक्षेत्रिण इति विचारे निर्णयमाह—

उत्पादयितुः पुत्र इति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

न केवलं ब्राह्मणमेव यै(वै)दिकीगाथामप्युदाहरन्ति । विचार्यम् ॥ ५ ॥

इदानीमेवाहमीष्यामि स्त्रीणां जनको नो पुत्रा  
यदा यमस्य सादने जनयितुः पुत्रमब्रुवन् ।  
रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने तस्माद्भार्या  
रक्षन्ति बिभ्यन्तः पररेतसः । अप्रमत्ता रक्षथ  
तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परबीजानि बाप्सुर्जनयितुः  
पुत्रो भवति सांपराये मोघं वेत्ता कुरुते तन्तु-  
मेतमिति ॥ ६ ॥

जनयितुः क्षेत्रिणो वा पुत्र इति विवादे पराजितस्य क्षेत्रियो(णो) वचनम् । एता-  
वन्तं कालमहं जनको मन्यमान इदानीमेव स्त्रीणामीष्यामि । परपुरुषसंसर्गेण संभवेत् ।  
कदा, इदानीं यमस्य सादने पितृलोके जनयितुः पुत्रो भवति । पुत्रकृत्यं परलोकं गतस्य  
जनयितुरेव न क्षेत्रिण इत्यब्रुवन्धर्मज्ञाः । मृषा र(स) नार्थः । किंचिद्विशेषेणोच्यन्ते(ते) रेतोधा  
बीजप्रदः पुत्रं नयति । पुत्रदत्तपिण्डादिकमात्मानं प्रत्येति(प्राययति) परेत्य मृत्वा । यमसा-  
दने पितृलोके । तस्मात्कारणाद्भार्या रक्षन्ति पररेतसो बिभ्यन्तः । छान्दसोऽनुस्वारः ।  
अतो यूयमप्यवहिता भूत्वा, एवं(तं) तन्तुं प्रजासंतानं रक्षथ । लोडर्थे लङ् । रक्षथ(त)  
कोऽर्थः । वो युष्माकं क्षेत्रे परेषां बीजानि [ मा ] बाप्सुः । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तु-  
प्रत्ययः । मा वप्सत, उत्तानि मा भूवन् । यस्मात्सांपराये परलोके जनयितुरेव पुत्र-

फलं भवति । वेत्ता तु भार्याया लब्धा क्षेत्री व्यर्थमेव तन्तुमेतं कुरुते, आत्मसात्करोति । इतिशब्दो गाथासमाप्तौ । एतच्च क्षेत्रिणोऽनुज्ञानमन्तरेण पुत्रोत्पादनविषयम् । यदा तु क्षेत्री बन्ध्यो रुग्णो वा प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयतेति यदा वा संतानक्षये विधवां नियुज्यते यथा विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे सत्यवतीवाक्याव्यासेनोत्पन्नः पुत्र उभयोरपि पुत्रो भवति बीजिनः क्षेत्रिणश्च । तथा चाऽऽचार्योऽपि गृह्य आह— यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेदिति । याज्ञवल्क्योऽप्याह—

अपुत्रेण परक्षेत्रे ति(नि)योगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ इति ।

नारदोऽपि—व्यामुप्यायणको दद्याद्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।

रिक्थ्यादर्धं समादध्याद्बीजक्षेत्रिययो(त्रवतो)स्तथा ॥ इति ।

यदि पूर्ववत्यादिषु दोषः कथं तर्हि [उत्थय]भारद्वाजौ व्यत्यस्य भार्ये जग्मुः(गमतुः) । वसिष्ठश्चाण्डालीमर्त्त(क्ष)मालाम् । [प्रजापतिश्च] स्वां दुहितरम् ॥ ६ ॥

दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च पूर्वेषाम् ॥ ७ ॥

सत्यं दृष्टोऽयमाचारः पूर्वेषाम् । स तु धर्मव्यतिक्रमो न धर्मः । गृह्यमाणा(ण)कारणत्वात् ॥ ७ ॥

न चैतावदेव साहसं च पूर्वेषां दृष्टम् । यथा जामदग्न्येन रामेण पितृवञ्चनादविषारेण मातुः शिरश्छिन्नमिति किमिदानीं तेषामपि दोषः । नेत्याह—

तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ॥ ८ ॥

तादृशां(शं) तेषां तेजः । सदैवंविधैरपि पाप्मभिर्न प्रत्यवयन्ति । तद्यथैषीकातूलमग्नौ प्रहूयत एवं ह्येषां पाप्मानः प्रहूयन्ते ॥ ८ ॥

न चैतावताऽर्वाचीनानामपि तथा प्रसङ्ग इत्याह—

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरः ॥ ९ ॥

तदिति 'नैपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेष एकवद्भावश्च । तं व्यतिक्रमं तत्र(च्च) साहसमन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानोऽवर इदानींतनः सीदति प्रत्यवेति । न ह्यग्निः सर्वं दहतीत्यस्माकमपि तथा शक्तिरिति ॥ ९ ॥

अत्र प्रसङ्गेनाऽऽह—



दानं च क्रयधर्मश्चापत्यस्य च न विद्यते ॥ १० ॥

दानग्रहणेन विक्रयोऽपि गृह्यते । त्यागसाम्यात् । क्रयधर्म इति च प्रतिग्रहस्यापि ग्रहणम् । धर्मग्रहणात्स्वीकारसाम्याच्च । अपत्यस्य दानप्रतिग्रहक्रयविक्रया न कर्तव्या इति । द्वादशविधपुत्रविषये दत्तक्रीतयोरपि पुत्रयोर्मन्वादिभिः पठित्वान्नायं सामान्येन प्रतिषेधः । किं तर्हि । ज्येष्ठपुत्रविषय एकपुत्रविषयः स्त्रीविषयो वा । तथा वसिष्ठः— न ज्येष्ठं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि संतानाय पूर्वेषाम् । न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वाऽन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः । पुत्रं प्रतिग्रहीष्वन्बन्धूनाहूय राजानि चाऽऽवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतेषु । याज्ञवल्क्यः—‘नासि(स्ति)क्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः’ इति । बह्वृचब्राह्मणो(णे)ऽपि शुनःशेपाख्याने दृश्यते—‘स ज्येष्ठं पुत्रं निगृण्हीत (ह्लान) उवाच’ इत्यादि । पुत्रप्रकरणेऽपत्यशब्दोपादाने(नं) न ज्येष्ठपुत्रविषयत्वस्य लिङ्गम् । न पतत्यनेनेत्यपत्यमिति ।

ऋणमस्मिन्स नप[ त ]त्यमृतत्वं च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवितौ सुखम् ॥ इति ॥ १० ॥

विवाहे दुहितृमते दानं काम्यं धर्मार्थं श्रूयते  
तस्माद्दुहितृमतेऽधिरथं शतं देयं तन्मिथुया कुर्यादिति तस्यां क्रयशब्दः संस्तुतिमात्रं धर्मार्थं संबन्धः ॥ ११ ॥

आर्षे विवाहे दुहितृमते दानं कचिद्वेदे श्रूयते । तस्माद्दुहितृमते रथेनाधिकं गवां शतं देयम् । तच्च दुहितृमान्मिथुया कुर्यान्मिथुया कुर्यात् । मा देवानां मिथुयाकर्मागधेयमिति हि श्रूयते । मिथुया कुर्यादिति कोऽर्थः । वरभ्यैव पुनर्दद्यादिति । तदिदं दानं काम्यं कामनिमित्तं ‘यथा युक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति’ इति ऋषितुल्याः पुत्रा यथा स्युरिति । ततश्च धर्माश्च( र्थ ) न क्रमार्थम् । वस्तुतस्तस्यां विवाहाक्रियायां क्रयशब्दः कचित्स्मृतौ दृश्यते [स] संस्तुतिमात्रम् । द्रव्यप्रधानसाम्यात् । न मुख्यक्रयप्रतिपादनार्थम् । कुतः । यस्माद्धर्मार्थे संबन्धः । अत्र शेषः पूरणीयः (दं)पत्योरिति । आर्षेयदुहितृमते मिथुनौ गवौ देयाविति । अत्राप्येष एव न्यायः । अत्र मनुः—

यासामाददते शुल्कं ज्ञातयो न न विक्रयः ।

अर्हणं नव( तन् )कुमारीणामान( नृ )शंस्यं च केवलम् ॥ इति ।

एतच्च सर्वदानं क्रये धर्मस्य विद्यत इत्यत्र व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमित्यु-  
क्तम् ॥ ११ ॥

अथ दायविभागः—

एकधनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा जीवन्पुत्रेभ्यो  
दायं विभजेत्समं क्लीबमुन्मत्तं पतितं च परि-  
हाप्य ॥ १२ ॥

एकेन प्रधानेन केनचिद्धनेन गवादिना ज्येष्ठपुत्रं तोषयित्वा तृप्तिं कृत्वा जीवन्नेव  
पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् । समं क्लीबमुत्प( न्म )त्तः पतितं च परिहाप्य । आत्मना  
परस्परं च । तेषां सामान्याभिधानात् । क्रम( मा )गतं च स्वयमावर्जितं च क्लीबादी-  
न्वर्जयित्वा । क्लीबादिग्रहणं जात्यन्धादीनामप्युपलक्षणम् । यथाऽऽह मनुः—

अनर्हो( नंशौ ) क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।  
उन्मत्तजडमूकाश्च ये केचन निरिन्द्रियाः ॥ इति ।

अन्धादीनां पुत्रसद्भावे तैऽशहराः । एवमुन्मत्तपतितौ । क्लीबादयस्तु भर्तव्याः । अत्र  
विभागकालः स्मृत्यन्तरवशाद्ग्राह्यः । तत्र नारदः—

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।  
निवृत्ते वाऽपि मर(रम)गात्पितर्युपरतस्पृहे ॥ इति ।

यदा च पुत्राणां पृथक्धर्मानुष्ठाने शक्तिसंबन्धस्ततः सोऽपि कालः । तस्मिन्याः  
(न्धर्माः) पृथक् क्रियते(न्त) इति दर्शनात् । जीवन्निति वचनाज्जीवन्नेवावश्यं पुत्रान्विभजेत् ।  
एष धर्म इति प्रतिपादनाय । अन्यथा तदनर्थकम् । अजीवतोऽप्रसङ्गात् । स्मृत्यन्तरेषु  
स्वयमर्जिते पितुरिति(च्छ)या विषमविभागो दर्शितः । न स धर्म इत्याचार्यस्य पक्षः ।  
भार्याया अप्यंशो न प्रदर्शितः । आत्मन एवांशस्तस्या [अ]पीति मन्यते ।  
पक्ष्यति च ' जायापत्योर्न विभागो विद्यते ' इति । केचित्तु पितुर्द्वावंशावित्याहुः—  
' द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता ' इति । दद्या(र्शना)त् । अयमप्याचार्यपक्षो  
न भवति । यथा पुत्राणामेक एवांशः सभार्याणां तथा पितुरपीति । यद्वा पुत्राणामेवांश-  
साम्यमात्मनस्त्वधिको न दोषाय । अत्र हारीतः—पिताऽऽग्रयणः पुत्रा इतरे ग्रहाः,  
यदाऽऽग्रयणः स्कन्देदुपदस्येदितरेभ्यो गृह्णीयादिति । विभागादूर्ध्वं पित्रोर्जीवनाभावे पुत्र-  
भागेभ्यो ग्राह्यमित्युक्तं भवति । इति वा विभागः ॥ १२ ॥

मृते कुटुम्बानि तद्धनस्य [ गतिमाह ]—

पुत्राभावे सपिण्डो यः प्रत्यासन्नः ॥ १३ ॥

पुत्राभाव इति वचनात्सत्सु पुत्रेषु त एव गृह्णीयुरविशेषात्समम् । तत्र नारदीये विशेषः—

यच्छिष्टं प्रीतिदायेभ्यो दत्त्वर्णं पैतृकं च यत् ।  
भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी स्यादन्यथा पिता ॥ इति ।

कात्यायनस्तु—

भ्राता(त्रा) पितृव्यमातृभ्यां कुटुम्भार्थमृणं कृतम् ।  
विभागकाले देयं तद्विविधभिः सर्वमेवहि ॥ इति ।  
पितुरुर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत् ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनं तदत्र नोक्तम् । पुत्रैरेव वृत्तिरस्या इति । तथा च मनुः—

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।  
पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ इति ।

एवं मातुरप्यभावे तद्धनं सर्वं कुललब्धं स्वयमर्जितं पुत्रा अप्रप्ताश्चेदुहितरः  
समं गृह्णीयुः ।

स्त्रीधनं तदपत्यनां दुहिता च तदंशिनी ।  
अप्रप्ता चेत्समूढा तु लभते सा न मातृकम् ॥ इति ।

बृहस्पतिः—पितृकुललब्धं च (चा)प्रप्ता एव दुहितरः ।

मातुस्तु पैतृकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ॥ इति मनुः ।

अथ प्रप्ता दुहितरः पुत्राश्च व्यचरं(भजं)स्तदा ।

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ॥

भजेरन्मातृकं रिक्तं भगिन्यश्च सनाभयः ॥ इति च मानवे ।

अत्र व्यासः—असंस्कृतास्तु ये पुत्राः पैतृकादेव ते धनात् ।

संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्येष्ठैः कन्यकाश्च तथाविधाः ॥ इति ।

अत्र क्रमविवाहे बृहस्पतिः—

ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा विप्रोत्पन्नास्त्वनुक्रमात् ।

चतुस्त्रिद्व्येकभागेन भजेयुस्ते यथाक्रमम् ॥

क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विट्शूद्रौ द्व्येकभागिनौ ॥ इति ।

मानवे ऋ स्पष्टमुक्तम्—

सर्वं वा रिक्थजातं तद्दशधा प्रविभज्य तु ।  
सम्यग्विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥  
चतुरोऽशान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः ।  
वैश्यपुत्रो हरेद्द्व्यंशमंशं शूद्रसुतो हरेत् ॥  
यस्य तु ब्राह्मणी वन्ध्या मृता वा तत्र तु प्रजाः ।  
क्षत्रियादिसुतास्त्रीणि क्रमाद्वि(त्रि)द्वे(द्व्ये)कभागतः ॥

यस्य त्वेकस्यामेव पुत्रः स सर्वं हरेच्छूद्रा पुत्रवती । यथाऽऽह देवलः—

अ(आ)नुलोम्येकपुत्रस्तु पितुः सर्वस्वभागमेव ।  
निषाद एकपुत्रस्तु विप्रस्यैव तृतीयभाक् ॥  
द्वौ सकुल्पः(ल्यः) सपिण्डो वा स्वधादाता स्वयं हरेत् ॥ इति ।

निषादः पारशवः । क्षेत्रविषये बृहस्पतिः—

न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै ।  
यद्यप्यस्य पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥  
शूद्रो द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।  
स्वजातावाप्नुयात्पूर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

जातो हि दास्यां शूद्रेण कामतोऽशो(श)हरो भवेत् ।  
मृते पितरि कुर्युस्ते(तं) भ्रातरस्त्वर्धभागिनः(कम्) ॥ इति ।

भार्योविषये विष्णुः—

मातरः पुत्रभागानुसारतो भागहारिणः (प्यः) ॥ इति ।  
औरसः पुत्रिकाबीजः क्षेत्रजः पुत्रिकासुतः ।  
पौनर्भवश्च कानीनः सहोदो रू(गु)ढसंभवः ॥  
दत्तः क्रीतः स्वयंदत्तः कृत्रिमश्चापि विद्धकः ।  
यत्र कचोपा(त्पा)दितश्च पुत्रारूया दश पञ्च च ॥  
अनेनैव क्रमेणैषां पूर्वाभावे परः परः ।

पिण्डदोऽशहश्चेति प्रयाणे(प्रायेण) स्मृतिषु स्थितिः ॥

तत्रौरसो धर्मपत्नीजः 'सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायाम्' इति पूर्वमुक्तः । गौतमः—  
पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्ये(त्यो)ऽग्निं प्रजापतिः(?) वीप्साऽस्मदर्थमपत्यमिति संवाचेति ।

बृहस्पतिः—एक एवौरसः पित्र्ये धने स्वामी प्रकीर्तितः ।

तत्तुल्या पुत्रिका प्रोक्ता भर्तव्यास्त्वपरः(रे) स्मृताः ॥ इति ।

अत्र मनुः—पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रो न (ऽनु)जायते ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ इति ।

अयमेक एवोत्पादयितुर्बाजक्षेपस्तु क्षेत्रजः ।

बृहस्पतिः—पौत्रो यः पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ ।

रिक्थे पिण्डाम्बुदाने च समौ संपरिकीर्तितौ ॥ इति ।

कश्यपः—सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनयाः कुलाधमाः ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥

उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता या च पुनर्भूपसवा च या ॥ इति ।

कात्यायनः—क्लीबं विहाय पतितं या पुनर्लभते पातिम् ।

तस्यां पौनर्भवो जातो व्यक्तमुत्पादकस्य सः ॥ इति ।

मनुः—पुत्र(पितृ)वेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्ब्रह्मः ।

तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवः ॥ इति ।

नारदः—कानीनश्च सहोदश्च गूढायां यश्च जायते ।

तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च मागहराः पितुः ॥ इति ।

वासिष्ठः—अप्रप्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत तुल्यतः ।

पौत्री मातामहस्तेन नू(द)द्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥ इति ।

अनूढायामेव मृतायां मातामहस्यासौ पुत्रः । अन्यथा वोढुः ।

मनुः—या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञाता सती पुनः ।

वोढुः स गर्भे(र्भो) भवति सहोद इति वोच्यते ।

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।

स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तत्पुत्रजः ॥ इति ।

दत्तः पूर्वमेवोक्तः । पैठीनसिः—‘अथ दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहण(णे)  
प्रायेण(आर्षेयेण) जातास्तेऽसंग(ह)तकुलीना द्वयामुष्यायणा भवन्तीति ।

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यर्थे मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥

मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

समान(आत्मानं) स्पर्शयेद्यस्य स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥ इति ।

सदृशं तु प्रकुर्यात्तं(द्यं) गुणदोषविवर्जितम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥

मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।

स(यं) पुत्रं परिगृह्णीदपि(प)विद्धः स उच्यते ॥

सर्व एते सजातीयाः । 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः' इति याज्ञ-  
वल्क्यवचनात् । विष्णुः—

यत्र कचनोत्पादितस्तु द्वादश इति ।

याज्ञवल्क्यः—पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥ इति ।

मनुः—श्रेयसः श्रेयसोऽभावे पापीयान् रिक्थमर्हति ॥ इति ।

नारदः—क्रमादेते प्रवर्तन्ते मृते पितरि तद्धने ।

ज्यायसोऽज्यायसो भावे जघन्यस्तदवाप्नुयात् ॥

देवलः—सर्वे ह्यनौरसस्यैते पुत्रा द(दा)यहराः स्मृताः ।

औरसेषु न तुल्यं ते तेषु ज्येष्ठा (ज्येष्ठ्यं) न तिष्ठति ।

तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्ग्राप्ताच्छादनसंभृताः ॥ इति ।

मनुः—षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ।

औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥ इति ।

बृहस्पतिः—क्षेत्रजाद्याः सुतास्त्वन्ये पञ्चषट्सप्तभागिनः ॥ इति ।

हारीतः—विभजिष्यमाणा एकविंशं कानीनाय दद्यादन्तिमं(द्विंशं) पौनर्भवा-  
येकोनविंशं दद्यामुण्यायणायाष्टादशं क्षेत्रजाय सप्तदशं पुत्रिकागर्भपुत्रायेत्तरानौरसायेति ।  
नसिष्ठः—पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्निति प्रक्रम्य तस्मिंश्चित्प्रतिगृहीत औरस उत्पद्यते  
चतुर्थभागिति । एवमेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु यदाचार्येण पूर्वमुक्तं 'तेषां कर्मभिः'

संबन्धो दायेनाव्यतिक्रमश्च ' इति तद्धर्मपत्नीजेष्विति क्षेत्रजादीनां समांशहरत्वप्र-  
तिषेधपरं वेदितव्यम् । अथाविभज्यम् । मनुः—

अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् ।

स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥ इति ।

कात्यायनः—न( ना )विद्यानां [ तु ] वैद्येन देयं विद्याधनात्कचित् ।

समं विद्याधिकानां न देयं वैद्येन तद्धनम् ॥

परमक्तप्रदानेन प्राप्तविघ्नो यदाऽन्यतः ।

तथा प्राप्तं तु विधिना विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥ इति ।

व्यासः—पितामहपितृभ्यां च दत्तं मात्रा च यद्धवेत् ।

तस्य तन्नापहर्तव्यं शौर्यभार्याधनं भवेत् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—क्रमादभ्यागतं द्रव्यं द्रु(हृ)तमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो [न] तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

येभ्यो(पत्यौ) जीवति यत्स्त्रीभिरलंकारो त्वृ(धृ)तो भवेत् ।

न तं भजेरन्दायादा मज्ज(भज)मानाः पतन्ति ते ॥

व्यासः—साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधम् ।

शौर्यादिनाऽऽप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र मागिनः ॥

तस्य मागद्वयं देयं शेषास्तु सममागिनः ॥ इति पुत्रविभागः ।

तदभावे तु मृतस्य यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः स किं दायं लभेतेति वक्ष्यमाणेन  
संबन्धः । " लेपभागाश्चतुर्थाद्याः पिण्डदस्तेषां साष्टादशं क्षेत्रजाय सप्तदशं पुत्रिकागर्भ-  
पुत्रायेतरानौरसायेति । वसिष्ठः—पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्निति प्रक्रम्य तस्मिंश्चित्प्रतिगृहीते  
चौरस उत्पद्यते चतुर्थमागिति । एवमेतेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु यदाचार्येण पूर्वमुक्तं तेषां  
कर्माभिः संबन्धो दायेनाव्यतिक्रमश्चेति " ।

लेपभागाश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डमागिनः ।

सप्तमः पिण्डदस्तेषां सपिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥ इति । सपिण्डलक्षणम् ।

तेषु यो यः प्रत्यासन्नः स स गृह्णीयात् । भार्या तु रिक्थग्राहिणः सपिण्डा-  
रक्षेयुर्न तु दायाद्या(दा) इत्याचार्यस्य पक्षः । श्रूयते हि तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया  
अदायादी(दा) इति । मनुष्ये—

निसिन्द्रिया अदायादाः स्त्रियो नित्यमिति श्रुतिः ॥ इति ।

अत्र सपिण्डाद्यभावे बृहस्पतिः—

अपु(न्य)त्र ब्राह्मणात्किंतु राजा धर्मपरायणः ।  
तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष न्या(दा)यविधिः स्मृतः ॥  
अन्नार्थं तण्डुलपस्थमपराह्णे तु साधनम् ।  
वसनं द्विपणक्रीतं देयमेतन्निमासतः ॥  
एतावदेव साध्वीनां चोदितं विधवाश(ध)नम् ।  
वसनस्याशनस्यैव [तथैव] रजकस्य च ॥  
व्ययं व्यपोह्य तच्छिष्टं दायदानं प्रकल्पयेत् ।  
धूमावसानिकं श्राद्धं संध्यायां स्नानतत्परा ॥  
वसनाशनवासांसि विगणस्य(य्य)[धवे] मृते ॥ इति ।

व्यासः—द्विसाहस्रात्परो दायः स्त्रियै दद्याद्धनस्य ॥

यत्तद्भर्त्रा धनं दत्तं सा यथाकाममाप्नुयात् ॥

पणानां द्वे सहस्रे तु परिमाणाय द्विसाहस्रः । एवं वरो दायः स्त्रिया नाधिक इति ।  
एतदग्रभूते ज्ञातयश्च न रक्षेयुरिति ए(शङ्कायां) पत्नी दुहितरश्चेत्यादि यानि पत्न्या  
दायप्राप्तिपराणि तान्यप्येवमेव द्रष्टव्यानि । अत्र पितरि भ्रातरि च सोदर्ये जीवति  
सोदर्यो भ्राता गृहीयादित्येके । तथा च शङ्खः—‘अपुत्रस्य स्वर्यातस्य भ्रातृगामी द्रव्यं  
तदभावे मातापिरौ लभेयातां पत्नी वा ज्येष्ठा ’ इति ।

देवलः—ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन्सहोदराः ।

कुर्या दुहितरो वाऽपि ह्री(घ्रि)यमाणः पिना(ताऽ)पि च ॥

सवर्णा भ्रातरौ माता भार्या चेति त(य)थाक्रमम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चापहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च ॥

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यधनं हरेत् ।

संसृष्ट्यपि च आदद्यात्सोदर्ये नान्यमातृकः ॥ इति ।

सोदर्येऽपि विशेषवचनात्पत्नीदुहितरश्चेत्यत्र भ्रातृग्रहणमपि भिन्नोदरविषयमपि  
प्रत्यासत्तिविषयात्पितृत्वमिति वयम् । तदभावे भ्राता सोदर्यः । तदभावे तत्पुत्राः । तद-  
भावे भिन्नोदराः । तदभावे पितृव्य इत्यादि द्रष्टव्यम् । मात्रादयोऽपि स्त्रियो जीव-  
नमात्रं लभेरन्निति ॥ १३ ॥



तदभाव आचार्य आचार्याभावेऽन्तेवासी हत्वा  
तदर्थेषु धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत् ॥ १४ ॥

सपिण्डाभाव आचार्यो धनं हरेत् । तस्याभावेऽन्तेवासी हरेत् । हत्वा च तदर्थेषु  
धर्मकृत्येषु तटाकखननादिषूपयोजयेत् । वाशब्दात्स्वयं नोपमुञ्जीत ॥ १४ ॥

दुहिता वा ॥ १५ ॥

[ दुहिता वा ] दायं हरेत् । पुत्राभाव इत्येके । अनन्तरोक्तविषयमित्यन्ये ॥ १५ ॥

सर्वाभावे राजा दायं हरेत् ॥ १६ ॥

सर्वग्रहणाद्धन्धूनां सगोत्राणां चाप्यभावे ॥ १६ ॥

ज्येष्ठो दायान्न इत्येके ॥ १७ ॥

एके मन्यन्ते ज्येष्ठ एव पुत्रो दायहरः । इतरे तमुपजीवेयुः । सोऽपि तान् विभू-  
यात् पितेव परिपालयेदिति । तथा च गौतमः—सर्वो ( वै ) पूर्वजस्येतरान् विभूयात् ।  
इति ॥ १७ ॥

देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्ये-

ष्ठस्य ॥ १८ ॥

कचिद्देशे सुवर्णादि ज्येष्ठस्य भाग इत्याहुः । भूमौ जातं भौमं धान्यं माषादि ।  
कृष्णायसमित्यन्ये ॥ १८ ॥

रथः पितुः परिभाण्डं च गृहे ॥ १९ ॥

रथः पितुरन्ते ( शः ) गृहे च यत्परिभाण्डमुपकरणं पीठादि तदपि ॥ १९ ॥

अलंकारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके ॥ २० ॥

भार्यायास्तु धृतालंकारोऽशो ज्ञातिभ्यः पितृभ्यश्च यल्लब्धं धनं तच्चेत्येके  
मन्यन्ते ॥ २० ॥

तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥ २१ ॥

॥ २१ ॥

ज्येष्ठो दायान्न इत्युक्तं तच्छास्त्रविरुद्धं दर्शयति—

मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण भूयते ॥ २२ ॥

पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशादविशेषश्रवणं तत्र चोद्यम् ॥ २२ ॥

अथापि तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ती-

त्येकवच्छ्रूयते ॥ २३ ॥

अथापीति ननु चेत्यर्थः । ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसायय[न्ति पृथक्नुर्व]न्तीत्ये-  
कवच्छ्रयते यथैक एव ज्येष्ठो दायादस्तदनुरूपमपि श्रूयत इति ॥ २३ ॥

परिहरति—

तथाऽपि नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविदो यथा  
तस्मादजावयः पशूनां सह चरन्तीति तस्मात्स्ना-  
तकस्य मुखं रेफायतीव तस्माद्वस्तु[श्च]  
श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमाविति ॥ २४ ॥

तथेति परिहारोपक्रमे । पशूनां मध्येऽजाश्चावयश्च जातिभेदेऽपि सह चरन्ति । रेफा  
शोभा । इह तु तद्वत्यवे(मे)दोषचारः । तत्स्पष्टं स्नातकस्य मुखं कुण्डलादिना शोभते ।  
इवशब्दो वाक्यालंकारे । श्रोत्रियस्य स्त्रीकामतमत्व[माचा]र्यकुले चिरकालं ब्रह्मचारि-  
वासात् । यथैतानि वाक्यानि दृष्टभावनुतिष्ठन्ति न किञ्चिद्विदधति । तथा तस्माज्ज्ये-  
ष्ठं पुत्रमित्यादिकमपीति न्यायविद आहुः । न च केवलमयमेवानुवादः किं तर्हि 'मनुः  
पुत्रेभ्यः' इत्यप्यनुवाद एव ॥ २४ ॥

सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनः ॥ २५ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मादेतावनुवादौ न कस्यचिद्विधायकौ तस्माद्ये धर्मयुक्ताः  
पुत्राः सर्व एव ते भागिनः ॥ २५ ॥

यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयेज्ज्येष्ठोऽपि तम-  
भागं कुर्यात् ॥ २६ ॥ (ख० ७) ।

यस्तु ज्येष्ठोऽप्यधर्मेण प्रतिपादयति द्रव्याणि विनियुक्ते तावद्विभागेऽपि न दद्यात् ।  
ऊर्ध्वं विभागे तु भ्रातरः । अपिशब्दात्किं तु नान्यमिति ज्येष्ठस्य प्राधान्यं ख्या-  
प्यते ॥ २६ ॥ (ख० ७) ।

'जीवत्पु(न्पु)त्रेभ्यो दायं विभजेत्' इत्यत्र मार्याया भागो न प्रदर्शितस्तत्र  
कारणमाह—

जायापत्योर्न विभागो विद्यते पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु ॥ २७ ॥

कर्मार्थं द्रव्यम् । जायायाश्च न पृथक्कर्मस्वाधिकारः । किं तर्हि । सहभावेन । 'य-  
स्त्वयो धर्मश्च[रित]व्यः सोऽनया सह' इति वचनात् । तत्किं पृथग्द्रव्येणेति  
॥ २७ ॥

तथा पुण्यक्रियासु(फलेषु) ॥ २८ ॥

पुण्यफलेषु स्वर्गादिष्वपि तथा सहत्वमेव । ' दिवि ज्योतिरजरमारभेताम् ' इत्यादिभ्यो मन्त्रलिङ्गोभ्यः ॥ २८ ॥

द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ २९ ॥

द्रव्यार्जनेष्वपि सहत्वमेव । तत्पातिरार्जयति जाया गृहे निर्वहतीति योगक्षेमावुमावा, ध( मयाय )त्ताविति द्रव्यपरिग्रहे सहत्वम् ॥ २९ ॥

एतदेवोपपादयति—

न हि भर्तृविप्रवासे स्त्रियो( स्त्रिया ) नैमित्तिके  
दाने स्तेयमित्युपदिशन्ति ॥ ३० ॥

हि यस्माद्भर्तृविप्रवासे सति च्छिन्दत्प्राणि दद्यादित्यादिकदाने कृते भार्याया न स्तेयमित्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः । यदि भर्तुरेव द्रव्यं स्यात्स्यादेव स्तेयम् । नैमित्तिके दान इति वचनाद्द्रव्यान्तरे स्तेयं भवत्येव । एतदेव द्रव्ये साधारणेऽपि दम्पत्योर्वैषम्यं यत्पतिर्यथेष्टं विनियुङ्क्ते जाया त्वेतावदेवेति । न च पत्युः स्त(स्व)द्रव्यस्य विनियोगः(गे) जायाया अनुग( म )त्यपेक्षा । स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रोऽप्यसौ गृहे यथा राजा राष्ट्रे । अत एव भार्याया न स्तेयशङ्का न भर्तुः ॥ ३० ॥

एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ॥ ३१ ॥

' ज्येष्ठो दाया[ दः ' इत्यादिदिक् शास्त्रविप्रतिषेधादप्रमाणकमित्युक्तम् । एतेन देशकुलधर्माश्च व्याख्याताः । शास्त्रविप्रतिषिद्धा मातुलसुतापरिणयनादयोऽप्रमाणं विपरीताः प्रमाणमिति । गौतमोऽप्याह—देशकुलधर्माश्चाऽऽद्यैरेव( माः शास्त्रैरपि )रुद्धाः प्रमाणमिति ॥ ३१ ॥

मातुश्च योनिसंबन्धेभ्यः पितुश्चाऽऽसप्तमात्पुरुषा-  
द्यावता वा संबन्धो ज्ञायते तेषां प्रतेष्टदकोप-  
स्पर्शनं गर्भान्वर्जयित्वा परिसंवत्सरान् ॥ ३२ ॥

मातुर्योनिसंबन्धा मातुलादयः । पितुश्चाऽऽसप्तमात्पुरुषात्संबन्धाः सपिण्डाः । यावता वा सपिण्ड्यान्तरेण संबन्धो ज्ञायते स्मर्यते तज्जन्म( ना ) नाम्ना चामुष्मायमस्मा(स्म). त्कूटस्थस्य वंश्यः । एवमेवंनामेति । तथा च मनुः—

सपिण्डता तु ( तु ) पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावेस्तु जन्मनाम्नोरवेदत ( ने ) ॥ इति ।

तेषां प्रेतेषु मृतेषुदकोपस्पर्शनं मरणनिमित्तं स्नानं कर्तव्यम् । गर्भान्बालान्परिसं-  
त्सरान्वर्जयित्वा । बालेषु मृतेषु स्नानं न कर्तव्यमिति ॥ ३२ ॥

मातापितरावेव तेषु ॥ ३३ ॥

तेषु बालेषु मृतेषु मातापितरावेवोदकोपस्पर्शनं कुर्याताम् ॥ ३३ ॥

हर्तारश्च ॥ ३४ ॥

ये च तान्बालान्मृतान्हरन्ति निर्हरन्ति तेऽप्युदकोपस्पर्शनं कुर्युरिति ॥ ३४ ॥

भार्यायां परमगुरुसंस्थायां चाऽऽकालमभोजनम् ॥ ३५ ॥

भार्या पत्नी । परमगुरुव आचार्यमातापितरः । संस्था मरणम् । भार्यायां संस्थि-  
तायां परमगुरूणां च संस्थायां सत्यां न केवलमुदकोपस्पर्शनं किं तर्ह्यपरेद्युरा तस्मा-  
त्कालादभोजनम् ॥ ३५ ॥

आतुरव्यञ्जनानि कुर्वते ॥ ३६ ॥

आतुरत्वं व्यज्यते यैस्तानि कुर्वीरन्भार्यादिमरणे ॥ ३६ ॥

कानि पुरस्तानि—

केशान्प्रकीर्य पांसूनोप्यैकवाससः सकृदवगाह्य

तत्संस्थमुदकमुत्तिसृज्योत्तीर्योपविशन्ति ॥ ३७ ॥

केशान्प्रकीर्य पांसूनावपन्ति । ओप्यैकवाससोऽनुत्तरीयाः । सकृदवमज्य( ज्ज्य )  
प्रेतदिवसंस्थमुदकमूर्ध्वमुत्तिसृज्यामुकगोत्रायामुष्मै प्रेताय तिलोदकमुपातिष्ठत्वित्युत्तिसृज्यु-  
राचारात् । उदकादुत्तीर्य तीर उपविशन्ति दक्षिणामुखा एव ॥ ३७ ॥

एवं त्रिः ॥ ३८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण त्रिरवमज्यो( ज्ज्यो )पविशेयुः ॥ ३८ ॥

अप्रतीक्षा ग्राममुपयन्ति यत्तत्र स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ३९ ॥

अप्रतीक्षमाणाः पृष्ठतोऽनिरीक्षमाणा ग्राममुपयन्ति । अनेन बहिरिदं कर्मेत्यस्वगयते ।  
यत्तत्र मृतविषये स्त्रियः कर्तव्यमाहुस्तत्कुर्वन्ति । अग्न्युपस्पर्शनं गवालम्भनादि । स्त्रियः  
[इति] स्मृतीनां ग्रहणमिति प्रामाणिका व्याचक्षते ॥ ३९ ॥

इतरेषु चैक एतदेवोपदिशन्ति ॥ ४० ॥

आकालमभोजनमित्यादि यदुक्तमेतदितरेषु भार्यादिभ्योऽन्येष्वपि सपिण्डेषु मृतेषु  
कर्तव्यमित्येक आचार्या उपदिशन्ति ॥ ४० ॥

एतस्मिन्कालेऽमात्याः केशश्मश्रूणि वापयन्ते ॥ ४१ ॥

अमात्याः सपिण्डाः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४१ ॥

न समावृत्ता वापयेरन् ॥ ४२ ॥

पूर्वापवादोऽयम् । अमात्येष्वपि गुरुकुलात्समावृत्ताः स्नातका न केशादि वापयेरन् ॥ ४२ ॥

न विहारिण इत्येके ॥ ४३ ॥

विहारिणो बालाः । तेऽपि न ॥ ४३ ॥

अनशनानध्ययनोदचःशय्योदकस्पर्शनान्याकाल-  
मनूचानेषु द्वयहं त्रयहं षडहं द्वादशाहं वा गुरुष्व-  
म(न)शनं(न)वर्जं संवत्सरं मातापितर्याचार्य इत्ये  
के ॥ ४४ ॥

अत्र व्याख्यानं त्रुटितं माति ॥ ४४ ॥

ब्राह्मणाञ्जुचीन्मन्त्रवतः सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥ ४५ ॥

एकान्ते विधिप्रतिषेधानुसारिणः शुचयः । तान् । मन्त्रवतोऽधीतवेदान् । श्रौतेषु गार्ह्येषु  
स्मार्तेषु च कर्मसु दैवेषु पित्र्येषु मानुषेषु भोजयेत् । ‘ अन्ते ततो ब्राह्मणभोजनम् ’ इति  
स्मृत्यन्तरे दर्शनात् ॥ ४५ ॥

देशतः कालतः शौचतः सम्यक्प्रतिगृ(प्र)हीतुत  
इति दानानि प्रतिपादयेत् ॥ ४६ ॥

सप्तम्यर्थे तसिल् । देशः प्रयागादिः । कालः सूर्यग्रहणादिः । शौचं कृच्छ्रादिसमा-  
प्तिः । समीचीनः प्रतिग्रहीता ‘ तुल्यगुणेषु [व]योवृद्धः श्रेयान् ’ इत्यादिः । एतेषु  
दानानि देयानि प्रतिपादयेद्द्यादिति ॥ ४६ ॥

यस्याग्नौ न हूयते यस्य चाग्रं न दीयते न  
तद्भोक्तव्यम् ॥ ४७ ॥

यस्यान्नस्यैकदेशोऽग्नौ न हूयते यस्य चोद्धृतस्याग्रं न दीयते न तद्भोक्तव्यम् ॥ ४७ ॥

न क्षारलवणहोमो विद्यते ॥ ४८ ॥

यद्भक्ष्यमाणमन्नं पश्यतो लालोत्पद्यते तत्क्षारं सुध(धा)लिकुचादि । क्षारलवण-  
संज्ञं न तद्भोक्तव्यम् ॥ ४८ ॥

तथाऽयन्नसंसृष्टस्य ॥ ४९ ॥

— ५(अव)रान्नमित्यापस्तम्बः । अयज्ञं कुलत्थानम् । तत्संसृष्टस्यान्नस्य होमो न विद्यते ॥ ४९ ॥

अथ यस्यैवंविधमेव भोज्यमुपस्थितं तस्य कथं भोजनं तत्राऽऽह—

अहविष्यस्य होम उदीचीनं [उष्णं] भस्मापोह्य तस्मि-

ञ्जुहुयाद्भुतमद्भुतं चाग्नौ भवति ॥ ५० ॥

ओपासनात्पचनाद्वाऽग्नेरुदीचीनं भस्मापोह्योष्णं तस्मिन्भस्मनि जुहुयाद्वैश्वदेवहोमोक्त-  
मन्त्रक्रम इति ॥ ५० ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे स्पष्टार्थे—

न स्त्री जुहुयात् ॥ ५१ ॥

नामुपेतः ॥ ५२ ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥

आऽन्नप्राशनाद्गर्भा नाप्रयता भवन्ति ॥ ५३ ॥

अन्नप्राशनात्प्राक् गर्भा बाला अप्रयता न भवन्ति रजस्वलादिस्पर्शेऽपि । गौतम-  
स्त्वपां मार्जनमिच्छति । यथाऽऽह—अपां मार्जनं(न)प्रभावनावोक्षणेभ्य इति ॥ ५३ ॥

आ परिसंवत्सरादित्येके ॥ ५४ ॥

यावत्संवत्सरो न पूर्येत तावन्नाप्रयता गर्भा इत्येके मन्यन्ते ॥ ५४ ॥

यावता वा दिशो न प्रजानीयुः ॥ ५५ ॥

यावद्दिग्भागंज्ञानं नास्ति तावन्नाप्रयता भवन्ति ॥ ५५ ॥

ओपनयनादित्येके ॥ ५६ ॥

उपनयनादर्वाङ् नाप्रयता इत्यपरे मन्यन्ते ॥ ५६ ॥

तत्रोपपत्तिः—

अन्न ह्यधिकारः शास्त्रैर्भवतीति ॥ ५७ ॥

यस्मादत्रोपनयने विधिनिषेधशास्त्रैरधिकारो भवति । इतिकरणं हेतौ ॥ ५७ ॥

सा निष्ठा ॥ ५८ ॥

उपनयनमपि परामृशतः स्वशब्दस्य निष्ठाशब्दसामानाधिकरण्यात्स्त्रीलिङ्गता । सा  
निष्ठा तदुपनयनमवसानमनधिकारस्येति ॥ ५८ ॥

स्मृतिश्च ॥ ५९ ॥ ( ख० ८ ) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(धर्मसूत्रापरपर्याये)

सप्तविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अस्मिन्नर्थे स्मृतिरपि भवति—प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षइति ॥५९॥(ख०८)॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षिताविरचिताया-

मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

=====

मम चतुर्थः पटलः ।

भिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो माता-  
पित्रोर्बुभूषा( र्वा )त्मभे(भै)षण्यमिच्छतश्चाहृतश्च  
नियमविलोपे ॥ १ ॥

भिक्षणं याचनम् । तत्राऽऽचार्यो निमित्तम् । बुभूषा(र्वा) पोषणेच्छा । स्वस्य व्याख्या-  
दिप्रतीकारमिच्छतः । अर्हतो विद्यावतोऽग्निहोत्रादौ नियमे योग्यस्यार्थभाव-  
स्तलोपः ॥ १ ॥

तत्र गुणान्समीक्ष्य यथाशक्ति देयम् ॥ २ ॥

तत्रैवंभूते भिक्षणे याचमानानां श्रुतवित्तादिकान्गुणान्समीक्ष्य शक्त्यनुरूपमवश्यं  
देयम् । अदानेन प्रत्यवायात् । गौतमस्तु निमित्तान्तरमप्याह—‘ गुर्वर्थनिवेशौषधाय  
वृत्तं क्षीणं यक्ष्यमाणाध्यनाध्वसंयोगवैश्वजितेषु द्रव्यसंविभागो बहिर्वेदिभिक्षमाणेषु कृता-  
न्नमितरेषु ’ इति । वैश्वजितो विश्वजिद्यागस्य कर्ता सर्वस्वदक्षिणः ॥ २ ॥

इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य तु भिक्षणमनिमित्तं न तदा-  
द्रियेत ॥ ३ ॥

इन्द्रियद्वाराऽऽत्मनः प्रीतिरिन्द्रियप्रीतिः । तामर्थयमानो यो भिक्षेत स्ववचन्दनादि  
तन्मूल्यं वा । तस्य तद्भिक्षणं नियमेन दानस्य निमित्तं न भवति । तस्मान्न तदाद्रि-  
येत । अन्नदानेऽपि न प्रत्यवायः । अन्नप्राप्त्यभावात् । विवाहो द्वि[ती]यो न निमि-  
त्तम् । तस्यां प्रथमायां धर्मप्र[जा]र(सं)पत्तायाम् । तदर्थमिदं वचनम् ॥ ३ ॥

स्वकर्म ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं  
दानं प्रतिग्रहणं दायाद्यं शिलोच्छ्रः ॥ ४ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठानं ( न ) इत्युक्तम् । ते स्वधर्मा उच्यन्ते । पुत्रादिभ्यो दीयत इति दायः । तमादत्त इति दायदः । तस्य भावो दायार्थं दायस्वीकारः । क्षेत्रादिषु पतितानि मञ्जरीभूतानि ततश्च्युतानि वा ध(धा)न्यानि शिलशब्दार्थः । तेषामुञ्छनमङ्गुलीभिर्नखैर्वाऽऽदानं शिलोञ्छः । एतान्यप्यध्ययनादीन्यष्टौ ब्राह्मणस्य स्वकर्म । तेषु यज्ञदानाध्ययनानि त्रिणि द्विजातिसमानकर्तव्यानि नियम्यन्ते । इतराः ण्वा(ण्य)र्थितया द्रव्यार्जनं ( ने ) प्रवृत्तस्योपायान्तरानिवृत्त्यर्थान्वुपदिश्यन्ते । अध्यापनादिभिरेव द्रव्यमार्जयेन्न चौर्यादिभिरिति ॥ ४ ॥

अन्यच्चापरिगृहीतम् ॥ ५ ॥

यच्चाप्यन्यत्केमाप्यपरिगृहीतमारण्यं मूलफलादि तेनापि जीवेदिति प्रकरणाद्गम्यते । एतेन विधिव्याख्यातः ॥ ५ ॥

एतान्येव क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानी-  
ति परिहाप्य दण्डयुद्धाधिकानि ॥ ६ ॥

एतान्येव क्षत्रियस्य स्वकर्म, अध्यापनादीनि त्रीणि वर्जयित्वा दण्डलब्धयुद्धाधिकम् ॥ ६ ॥

क्षत्रियवद्वैश्यस्य दण्डयुद्धवर्जं कृषिगोरक्ष(क्ष्य)-  
वणिज्याधिकम् ॥ ७ ॥

गवां रक्ष्यं गोरक्ष्यम् । भावे ण्यत् । वणिजो भावो वणिज्या क्रयविक्रयव्यवहारः । कुम्भीदं [च] । 'दूतवणिज्यां च' इति यः ॥ ७ ॥

ना[न]नूचानमृत्विजं वृणीते न पणमानम् ॥ ८ ॥

साङ्गस्य वेदस्याध्येता प्रवक्ता चानूचानः । ए(अ)तादृशमृत्विजं न वृणीते । नाप्येतावद्देयमिति परिभाषा भाष(रिभाष)माणम् ॥ ८ ॥

अयाज्योऽनधीयानः ॥ ९ ॥

अनधीतवेदं न याजयेत् । तदानीमपेक्षितं मन्त्रं यथाशक्ति वाचयन् ॥ ९ ॥

क्षत्रियस्य युद्धं स्वकर्मेत्युक्तं तत्कथं कर्तव्यमित्याह—

युद्धे तद्योगा यथोपायमुपदिशन्ति तथा प्रति  
पक्षव्यम् ॥ १० ॥

युद्धविषये तथा तथा प्रतिपक्षव्यं यथा तद्योगा इत्युपायमुपदिशन्ति । तस्मिन् युद्धकर्मणि युद्धशास्त्रे येषां येषामभियोगाः ॥ १० ॥



न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशप्राञ्जलिपराश(ङा)वृत्तानामार्या

वधं परिचक्षते ॥ ११ ॥

न्यस्तायुधस्त्यक्तायुधः । प्रकीर्णकेशः केशानपि नियन्तुमक्षमः । प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः । पराशवृत्तः पराङ्मुखः । सर्व एते हीनाः । एतेषां युद्धे वधमार्याः स(सं)गर्हते(न्ते) । परिगणनादन्येषां वधे न दोषः । तथा च गौतमः—‘न दोषो हिंसायामाहवे’ इति । न्यस्तायुधः प्रकीर्णकेश इति केचित्पठन्ति सोऽपपाठः ॥ ११ ॥

शास्त्रैरधिगतानामिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नानां

शास्ता निर्वेषमुपादिशेद्यथाकर्म यथोक्तम् ॥ १२ ॥

यथाशास्त्रं गर्भाधानादिभिः संस्कारैः संस्कृताः शास्त्रैरधिगता अधिकृतास्तेषामिन्द्रियदौर्बल्यादजितेन्द्रियतया विप्रतिपन्नानां स्वकर्मतश्च्युतानां निषिद्धेषु च प्रवृत्तानां शास्ता शासिताऽऽचार्यादिर्निर्वेषं प्रायश्चित्तमुपादिशेत् । यथाकर्म कर्मानुरूपम् । यथोक्तं धर्मशास्त्रेषु ॥ १२ ॥

तस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तेरन् राजानं गमयेत् ॥ १३ ॥

तस्य चेच्छास्त्रं शासनमतिप्रवर्तेरन्ननि(ति)वर्तेरन्(न्न) तत्र तिष्ठेयुः । स राजानं गमयेत् । एवमसौ करोतीति ॥ १३ ॥

राजा पुरोहितं धर्मार्थकुशलम् ॥ १४ ॥

स राजा धर्मशास्त्रेषु चार्थशास्त्रेषु च कुशलं पुरोहितं गमयेत् । विनीयतामसाविति ॥ १४ ॥

स ब्राह्मणमन्नियच्छेत् ॥ १५ ॥

स पुरोहितो ब्राह्मणाश्चेदतिक्रमकारिणस्तान्नियच्छेत् । अनुरूपेषु प्रायश्चित्तेषु नियुञ्ज्यात् ॥ १५ ॥

अथ यदि तत्र ते न तिष्ठेयुस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

बलविशेषेण वधदास्यवर्जं नियमैरुपशोषयेत् ॥ १६ ॥

नियमैस्ततस्ताम्बन्धनोपवासादिभिरुपशोषयेत् । बलविशेषेण बलानुरूपम् । वधदास्यवर्जम् । वधस्ताडनादिः । वधं दास्यं च वर्जयित्वा । सर्वमन्यद्वन्धनादिकं बलानुरूपं कारयेत् । यावत्ते मन्येरंश्चरेम प्रायश्चित्तम् ॥ १६ ॥

एवं ब्राह्मणविषयमुक्तमितरेष्वह

इतरेषां वर्णानामात्राणवियोगात् समवेक्ष्य तेषां कर्माणि दण्डाय प्रतिपद्येत ॥ १७ ॥

॥ पटलः ] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

१७७

इतरेषां ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां राजा पुरोहितेनोक्तं दण्डं स्वयमेव प्रतिपद्येत । तेषां कर्माणि समवेक्ष्य तदनु रूपमाप्राणवियोगात् । अभिविधावाकारः ॥ १७ ॥

न संदेहे दण्डं कुर्यात् ॥ १८ ॥

अपराधसंदेहे राजा दण्डं न कुर्यात् ॥ १८ ॥

किंतु—

सुविचितं कृत्वा दण्डं देवप्रश्नेभ्यो दण्डाय प्रतिपद्येत ॥ १९ ॥

आ देवप्रश्नेभ्यः साक्षिप्रश्नादिभिः शपथान्तैः सुविचितं यथा भवति तथा विचार्य निरूप्य राजा दण्डाय प्रतिपद्येतोपक्रमेत् ॥ १९ ॥

एवं कुर्वतः फलमाह—

एवं वर्तमानो राजोभौ लोकावभिजयति ॥ २० ॥

एवं पूर्वोक्तेन धर्मेण वर्तमानः । अत्र मनुः—

अदण्डचान्दण्डयन् राजा दण्ड्याश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशो महदाप्नोति प्रेत्य स्वर्गात्प्रहीयते ॥ इति ॥ २० ॥

गच्छतां प्रतिगच्छतां मृदि(१) पथि च समवाये केन कस्मै पन्था देय इत्याह—

राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य ॥ २१ ॥

राजा चाभिषिक्तः । स यदि ब्राह्मणेन समेतो न भवति तदा तस्य पन्था दातव्यः । क्षत्रियैरप्यनाभिषिक्तैः । एतदर्थमेवेदं वचनम् । अन्यत्र वर्णज्यायसो वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् ॥ २१ ॥

समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ २२ ॥

आपदि शिष्यभूतब्राह्मणाविषयमिदम् । शिष्यभूतेन ब्राह्मणेन समेत्य तस्यैव राज्ञा पन्था देय इति ॥ २२ ॥

यानस्यान्धस्य भाराभिनिहिनस्याऽऽतुरस्य स्त्रिया इति सर्वैर्दातव्यः ॥ २३ ॥

इतिशब्दात्स्थविरबालकृशादिभ्यश्च ॥ २३ ॥

अशिष्टपतितमत्तोन्मत्तानां [मात्म]स्वस्त्ययनार्थेन दातव्यः ॥ २४ ॥ ( ख० ९ ) ।

अशिष्टो मूर्खः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां सर्वैरेव जातीयैरुक्तृष्टैरपकृष्टैर्वर्णैश्च दातव्यः । आत्मस्वस्त्ययनमात्मत्राणम् । तेन प्रयोजनेन तदर्थं न त्वदृष्टार्थमित्यर्थः । अत्र कौण्डिन्येन देशस्य पथः प्रमाणमुक्तम्—‘ पञ्चारत्नी रथपथश्चत्वारो हस्तिपथः । द्वौ क्षुद्रपशुमनुष्याणाम् ’ इति ॥ २४ ॥ ( ख० ९ ) ।

धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते  
जातिपरिवृत्तौ ॥ २५ ॥

धर्मचर्यया स्वधर्मानुष्ठानेन जघन्यो वर्णः शूद्रादिः पूर्वं पूर्वं वैश्यादिमापद्यते प्राप्नोति । जन्मपरिवर्तनेन शूद्रो वैश्यो जायते । तत्रापि स्वधर्मनिष्ठः क्षत्रियो जायते । तत्रापि स्वधर्मपरो ब्राह्मण इति । एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

अधर्मचर्यया पूर्वो जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ २६ ॥

पूर्वेण गतम् । महापातकव्यतिरिक्ताधर्मानुष्ठानविषयमेतत् । महापातकेषु ‘ स्तेनोऽभिशस्तः ’ इत्यादिना नीचजातिप्राप्तेरुक्तत्वात् ॥ २६ ॥

धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत ॥ २७ ॥

श्रौतेषु गार्ह्येषु स्मार्तेषु कर्मसु श्रद्धा शक्तिश्च धर्मसंपत्तिः । प्रजासंपत्तिः पुत्रवत्त्वम् । एवंभूते दारे सति नान्याम् । दार इति प्रकृतम् । अन्यामिति स्त्रीलिङ्गो निर्देशः । तत्रार्थादुभयार्थमिति गम्यते । नान्यां भार्या कुर्वीत नोद्वेहेत् ॥ २७ ॥

अन्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधेयात् ॥ २८ ॥

धर्मप्रजयोरन्यतराभावे कार्योद्वाह्या । तत्रापि प्रागग्न्याधेयान्नोर्ध्वमाधानात् । एतदर्थमेवेदं वचनम् । उभयसंपत्तौ [ न ] कार्येत्युक्तेऽन्यतराभावे कार्येत्यस्यांशस्य प्राप्तत्वात् । यदा चान्यतराभावेऽपि कार्या तदा का शङ्कोभयाभावे ॥ २८ ॥

कार्या प्रागग्न्याधेयादित्यत्र हेतुः—

आधाने सती कर्मभिः संबध्यते येषामेतदङ्गम् ॥ २९ ॥

आधाने सती विद्यमानकर्मभिः संपद्यतेऽधिक्रियते । कैः । येषामग्निहोत्रादीनामेतदाधानमङ्गमुपकारकं तैः । आधानेऽत्र ‘ दारे सति ’ इति वचनात् । मृते तस्मिन्प्रागूर्ध्वं चाऽऽधानात्सत्यामपि पुत्रसंपत्तौ धर्मसंपत्त्यर्थं दारग्रहणं कर्तव्यमेव । तथा च मनुः—

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाऽग्नीन्त्यकर्मणि ।  
पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—आहरेद्विधिवद्द्वारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ॥ इति ।

वाचनिकेनैव [ च ]कारार्थेन युक्तः क्रमः । तेनैव तं न ( तत्र ) चोदनीयम् ।  
यजमानः पूर्वमेवान्वारम्भणी[य]यासंस्कृतो न तस्यायं संस्कारः पुनरापादयितुं शक्यः ।  
भार्या च पूर्वमेव संस्कृता न तस्यां ( स्या ) दर्शपूर्णमासादिष्वधिकारः । स कथं  
तथा तैर्यष्टुमर्हतीत्यन्वारम्भणीयाजन्यश्च संस्कारो यदि संयोगवदुभयनिष्ठस्तदा भार्या-  
विनाशो नश्यतीति पुरुषस्यापि पुनः संस्कारो न लोपपरः । यान(न्य)न्वारम्भणीयाना-  
(म)पेक्षते(न्ते) स्य(स्मा)र्तानि गार्ह्याणि तैरधिकारस्तस्या अप्यविरुद्धः ।

ननु च प्रागप्यग्न्याधानात्कर्मभिः संबध्यते गार्ह्यैस्तस्मा ( ह्यैः स्मा ) तैश्च तत्कि-  
मुच्यते, आधाने हि सती कर्मभिः संबध्यत इति । सत्यम् । तस्मादेव हेतुनिर्देशा-  
दवसीयते प्रागाधानात्सत्यामपि धर्मसंपत्तौ प्रजासंपत्तौ च रागान्धस्य कदाचिद्द्वार-  
ग्रहणे नातीव दोष इति । अथ यस्याऽऽहिताग्नेर्भार्या सत्येव कर्मसु श्रद्धाधाना शक्ता  
वा न भवति पुत्राश्च मृता अनुत्पन्ना वा तस्य कथम् । परेषां युक्तो धर्मप्रजासंपन्न इति  
कर्मभिः संबध्यत इति च तदा कर्तव्यो विवाहः । भारद्वाजसूत्रस्याप्ययमेव विषयः ।  
अथ यद्याहिताग्निरक्रियां कुर्वीत यदग्नीन्नो त्यजेयुर्लौकिकाः संपद्येरन्तस्य पुनरग्न्याधेयं  
कुर्वीतित्याश्मरथ्यः । पुनराधेयमित्यालेखनः । पुनराधानमेव कुर्यादित्यौडुलोमि-  
ति ॥ २९ ॥

सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत् ॥ ३० ॥

कन्यागोत्रमेव गोत्रमस्य तस्मै कन्या न देया । [यथा] हारीताय हारीती वात्स्या-  
यनाय वात्स्यायनीत्यादि ॥ ३० ॥

मातुश्च योनिसंबन्धेभ्यः ॥ ३१ ॥

मातुश्च योनिसंबन्धा ये कन्याया मातुलादयः । चकारात्परेऽप्येवं (पितुरप्येवम्) ।  
तेभ्यो न देया कन्या । अत्र मनुः—

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।  
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥  
स्नात्वा समुद्रहैकन्यां सवर्णां लक्षणां विताम् ।  
यवीयसीं भ्रातृमतीमसगोत्रां प्रयत्नतः ॥  
मातुः सगोत्रामप्येके नेच्छन्त्युद्राहकर्मणि ।

जन्मनाम्नोरविज्ञाने उद्वहेदविशङ्कितः ॥

मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः ॥ इति ।

गौतमः—असमानप्रवरैर्विवाह ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यः ' । बसिष्ठः—  
ग्रहस्थो विनीतक्रोधहर्षो गुरुणाऽनुज्ञातः स्नात्वाऽसमानार्षेयामसृष्टमैधुनामव[र]वयसीं  
सदृशीं भार्यां विन्देत् पञ्चमीं मातृबन्धुभ्यः सप्तमीं पितृबन्धुभ्यः इति । हारीतः—  
चि(श्चि)त्री कुल्य(ष्ठ्यु)दरी यक्षमामह्य (याव्य)रूपायुरनार्षेयब्रह्मसमानार्षेयामित्येतानि,  
अपतितान्यपि कुलानि वर्जनीयानि भवन्ति । कुलानुरूपाः प्रजा भवन्तीत्यादितः  
ष(ष)डमज्ञा(याज्ञ)यत्वादनार्षेयमवेदत्वादब्राह्ममेककुलत्वात्समानार्षेयमिति । तस्मात्सप्त  
पितृतः परीक्ष्य पञ्च मातृतो नश्चिकामश्रेष्ठां भ्रातृमतीं भार्यां विन्देत् । पैठीनसिः—  
असमानार्षेयां [कन्यां वरयेत् ] । पञ्च मातृतः परिहरेत्सप्त पितृत इति । श्रीन्मातृतः पञ्च  
पितृतो वा । याज्ञवल्क्यः—

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसमानार्षगोत्रजाम् ॥

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥

विष्णुः—असगोत्रायमसमानप्रवरां विन्देत् मातृतः पञ्चमात्पितृतः सप्तमात् ।

नारदः—स(आ)सप्तमात्पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।

अविवाह्याः सगोत्राः स्युः समानप्रवरास्तथा ॥

ज्ञातातपः—परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरामथ ।

कृत्वा तस्याः समुत्सर्गमतिकृच्छ्रं विशोधनम् ॥

मातुलस्य सुतामूढा(द्वा) मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

मनुः—पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव तु ।

मातुश्च भ्रातृसंबन्धां(तुस्तनयां) गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

एतास्त्रिय(स्तिस्त्र)स्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।

द्वितीये(ज्ञातित्वे)नानुपेयास्ताः पतन्ति(ति) स्वयंघन(ह्युपयजघः) ॥

सगोत्रां चेदुपयच्छेदमत्या मातृवदेतां बिभृयात् । सगोत्रां च गत्वा चान्द्रायण-  
मुपदिशेत् । व्रते परिनिष्ठिजे(ते) चाब्राह्मणीं त्यजेत् । मातृवद्भगिनिवद्धर्मं न दुष्यति  
काश्यप (१) इति विज्ञायते । अथ संपातेऽविवाहः । तस्यायं (१) वर्जयेत् । बौध-  
यनस्य तु प्रमाणं हि कर्तव्यम् । मानव्यो हि प्रजा इति च विज्ञायते ।

गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

एतेन च (ऊनपञ्चाश)देवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्राङ्गिरसां भृगोः ॥ इति ।

सुमन्तुः—‘ पितृपत्न्यः सर्वा मातरः । तद्भ्रातरौ मातुलाः । तत्सुता मातुलसुताः ।

तस्मात्ता नोपगन्तव्या इति ॥ ३१ ॥

कन्यादानप्रसङ्गाद्विवाहमेदमाह—

बन्धुशीलश्रुतारोग्याणि बुद्ध्वा प्रजां सहत्वक-

र्मभ्यः प्रतिपादयेद्ब्राह्मे विवाहे शक्तिविषयेणालं-

कृत्य दद्यात् ॥ ३२ ॥

ब्राह्मण। सृष्टो ब्राह्मः । तस्मिन्विवाहे वरस्य बन्ध्वादीन्बुद्ध्वा परीक्ष्य प्रजां दुहितरं सहत्वकर्मभ्यः सहकर्तव्यानि यानि कर्माणि तेभ्यः तानि कर्तुं प्रतिपादयेत् । शक्तिविषयेण विभक्तिविषयेण । विभक्तिप्ररूपकोऽयं निपातः । यथाशक्ति तस्यार्थे द्रष्टव्यः । यथाशक्त्यलंकृत्य दद्यादित्येष ब्राह्मे विवाहः । प्रजासहत्वकर्मभ्य इति पाठे प्रजार्थं सहत्वकर्मार्थं चेति ॥ ३२ ॥

आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयौ ॥ ३३ ॥

ऋषिभिर्दृष्टविवाहे मिथुनौ गावौ देयौ । स्त्रीगवी पुंगवश्च दुहितृमते मिथुनौ देयौ ।

एष आर्षो विवाहः ॥ ३३ ॥

दैवे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ॥ ३४ ॥

देवैर्दृष्टविवाहे यज्ञतन्त्रे वितत ऋत्विजे कर्मकुर्वते कन्यां दद्यात् । एष दैवो विवाहः ॥ ३४ ॥

मिथः कामात्सांवर्तेते स गान्धर्वः ॥ ३५ ॥

यत्र कन्यावरौ मिथो रहसि कामाद्रागात्परस्परं सांवर्तेते मिथुनी भवतः स गान्धर्वो विवाहः । समो दीर्घः पूर्ववत् । पु( अ )त्र संयोगादुत्तरकालं विवाहसंस्कारः कर्तव्यः ॥ ३५ ॥

यथाशक्ति द्रव्याणि दत्त्वा बहेरन्स आसुरः ॥ ३६ ॥

यत्र विवाहे कन्यावते यथाशक्ति द्रव्याणि दत्त्वा बहेरन्कन्यां स आसुरो विवाहः ।

‘ वित्तेनाऽऽनतिः [ स्त्री ] मना ( ता ) मासुरः ’ इति गौतमः । कन्यायै गृहक्षेत्रादिदानेन विवाहो नाऽऽसुरः ॥ ३६ ॥

दुहितृमतः प्रोथयित्वा वहेरन्स राक्षसः ॥ ३७ ॥

प्रमथ्य यत्र वहेरन्स राक्षसो विवाहः । ‘ हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यो हरेत्स राक्षसः ’ इत्याश्रयायनः । अत्रापि विवाहसंस्कारः । द्वौ चापरौ विवाहौ शास्त्रान्तरेषूक्तौ । तत्राऽऽश्वनायनः—‘ सह धर्मं चरत इ ( मि ) ति प्राजापत्यः । सुप्तानां सुप्तां प्रमत्तानां ( प्रमत्तां ) वाऽऽहरेत्स पैशाचः ’ इति । ताविह पृथङ्मोक्तौ । ब्राह्मराक्षसयोरन्तर्भावात् ॥ ३७ ॥

तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः ॥ ३८ ॥

तेषां विवाहानां मध्य आद्यास्त्रयो ब्रह्मर्षदैवाः प्रशस्ताः । तत्रापि विशेषमाहाऽऽप-  
रतम्बः—पूर्वः पूर्वोऽतिशयेन प्रशस्त इति ॥ ३८ ॥

यथा युक्तो विवाहस्तथा युक्ताः प्रजा भवन्ति ॥ ३९ ॥

प्रशस्ते विवाहे जाताः प्रजाः प्रशस्ता भवन्ति । निन्दिते निन्दिताः । अत्र मनुः—

ब्र ( ब्रा ) ह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः ।

ब्रह्मवर्चसिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः ॥

रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।

पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥

इतरेषु च जायन्ते नृशंसानृतवादिनः ।

तनया दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मजुगुप्सिताः ॥ इति ।

प्राजापत्येन सह ब्राह्माद्याश्चत्वारः [ ब्राह्मणस्य ] । गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रियस्य ।  
आसुरस्तु वैश्यशूद्रयोः । पैशाचो न कस्यचिदिति ॥ ३९ ॥

उत्पादयितुरपि फलमाह—

पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणामृतं सूतेऽथ पुत्रस्य

पौत्रेण प्राप्नोति ब्रध्नस्य विष्टपं दौहित्रस्तत्प्राति

मुञ्चति यत्प्राप्तं महद्भयम् ॥ ४० ॥

लोकान्भूरादीन् । अमृतं महर्लोकः । ब्रध्नस्य विष्टपं जनलोकादि । सांसारिकं  
महद्भयं यत्तद्दुहितृपुत्रो नाशयति । स्पष्टमन्यत् ॥ ४० ॥

ब्राह्मदेवास्त्वाधिकारिणः पाणिमूढं ब्राह्मणेन नाप्रोक्षि-  
तमभितिष्ठते ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणस्य पाणि[ना स]मूढ,मुपलिप्तं समृष्टं वा प्रदेशमप्रोक्षितं नाभितिष्ठेत्।  
प्रोक्ष्यैवाभितिष्ठते(ष्ठेत्) ॥ ४१ ॥

अग्निं ब्राह्मणं चान्तरेण नातिक्रामेत् ॥ ४२ ॥

अग्नेर्ब्राह्मणस्य च मध्ये न गच्छेत् ॥ ४२ ॥

अनुज्ञाप्य वाजतिक्रामेत् ॥ ४३ ॥

स्पष्टम् ॥ ४३ ॥

ब्राह्मणाश्च न ॥ ४४ ॥

अग्निमध्ये नस्तिक्रामेत् । अग्नेर्ब्राह्मणस्य मध्य इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अग्निमपश्च न युगपद्धारयेत् ॥ ४५ ॥

अग्निमुदकं च न युगपद्धारयेत् ॥ ४५ ॥

अग्नीनां संनिवापं च वर्जयेत् ॥ ४६ ॥

पृथगवस्थितानामग्निनामेकत्र समावपनं न कुर्यात् । अग्नावग्निं न क्षिपेदि-  
त्यस्ये ॥ ४६ ॥

अवचनात् ॥ ४७ ॥

विना वचनम् । वचने सति तु कुर्यात् ॥ ४७ ॥

प्रतिमुखमग्निमाहियमाणं नाप्रतिष्ठितं भूमौ प्रद-  
क्षिणी कुर्वीत ॥ ४८ ॥

यदास्व(ऽस्य) गच्छतः प्रतिमुखमग्निराहियते तदा न तं प्रदक्षिणी कुर्यात् ।  
स चेद्भूमौ प्रतिष्ठितो न भवति । प्रतिष्ठिते त्वग्ने प्रदक्षिणी कुर्यात् ॥ ४८ ॥

पृष्ठतश्चाऽऽत्मनः पाणी न संश्लेषयेत् ॥ ४९ ॥

स्वे पृष्ठभागे स्वपाणिद्वयं न संश्लेषयेत् । न बध्नीयात्स्वयम् ॥ ४९ ॥

सूर्याभ्युदितोऽहनि नाश्रीयद्वाग्यतोऽह-  
स्तिष्ठेत् ॥ ५० ॥

सूर्योदयकाले सुप्तस्तत्र दिवा नाश्रीयत् । वाचंयमो दिवा च स्यात् । रात्रावेवा-  
श्रीयदित्यर्थः ।



सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नृदेति च ।

अंशुमानभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च यथाक्रमम् । इत्यमरः ॥ ५० ॥

सूर्याभिनिर्मुक्तो नाश्वन्वाग्यत आसीत श्वोभूत  
उदकमुपस्पृश्य वाचं विसृजेत् ॥ ५१ ॥

सूर्याभिनिर्मुक्तो नाश्वन्, अभुञ्जानस्तूष्णींभूतो रात्रिं सर्वामासीत । अथापरेद्युः  
प्रातः स्नात्वा वाचं विसृजेत् । अयमस्य निर्वेषः ॥ ५१ ॥

आ तमितोः प्राणमायच्छेदित्येके । ५२ ॥

यावदङ्गानां ग्लानिर्भवति तावत्प्राणमायच्छेत्प्राणवायुमाकृष्य धारयेत् । प्राणायामं  
कुर्यादित्येके मन्यन्ते । शक्यप(क्त्यपे)क्षो विकल्पः । अत्र मनुः—

सव्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः [ प्राणायामः ] स उच्यते ॥ इति ।

एवमार्धतयेदयावद्ग्लानिः ॥ ५२ ॥

स्वप्नं वा पापकं दृष्ट्वा ॥ ५३ ॥

पापकः स्वप्नो दुःस्वप्नः । मर्कटास्कन्दनादिः । तं दृष्ट्वा ॥ ५३ ॥

अर्थं वा सिसाधयिष्यन् ॥ ५४ ॥

अर्थः प्रयोजनम् । तं दृष्टमदृष्टं च वा साधयितुमिच्छन् ॥ ५४ ॥

नियमातिक्रमे चान्यस्मिन् ॥ ५५ ॥

नियमानामुदङ्मुखो मूत्रं कुर्यादित्येवमादीनां व्यतिक्रमे चाऽऽ तमितोः प्राणमायच्छे-  
दिति सर्वशेषः ॥ ५५ ॥

दोषफलसंशये न तत्कर्तव्यम् ॥ ५६ ॥

यस्मिन्कर्मणि कृते पक्षे दोषफलं संगृह्यते न तत्कुर्यात् । यथाऽसहाये देश एका-  
किनो गमनमिति ॥ ५६ ॥

एवमध्यायानध्यायसंशये ॥ ५७ ॥

इत्युपसमस्तमप्यपेक्षते । अध्यायोऽनध्याय इति संशये न तत्कर्तव्यमिति । संधा-  
वन(नु)स्तनितमित्याद्युदाहरणम् । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः ॥ ५७ ॥

न संशये प्रत्यक्षवद्ब्रूयात् ॥ ५८ ॥

संशये(यि)तमर्थमात्मनोऽज्ञानपरिहाराय प्रत्यक्षवन्निश्चितवन्न ब्रूयात् ॥ ५८ ॥

अभिनिष्क्रुक्ताभ्युदितकुनखी(खि)या(श्या)वदग्र(ग्रे)दि-  
 विषुदिधिषूपतिपर्याहितपरष्टिपरिवेत्तपरिवित्त(त्ति)परि-  
 विविदानेषु चोत्तरोत्तरस्मिन्नशुचिकरनिर्वेषो गरी-  
 यान् ॥ ५९ ॥

आदितौ(तो) द्वौ गतौ । कुनखी कृष्णनखः । श्यावा दन्ता यस्य श्यावदन् विवर्णदन्तः ।  
 'विभाषा श्यावारोकाम्याम्' इति दन्त्रादेशः । तस्यान्तलोपश्छान्दसः । ज्येष्ठायाम-  
 रू(न्)ढायां पूर्वं [कर्नीय]स्या वोढा, अग्र(ग्रे)दिधिषुः । पश्चादितरस्या वोढा दिधिषू-  
 पतिः । ज्येष्ठेऽकृताधाने कृताधानः कनिष्ठः पर्याधाता ज्येष्ठः पर्याहितः । ज्येष्ठेऽकृतसो-  
 मयागे कृतसोमयागः कनिष्ठः पर्यष्टा(ष्टा) । ज्येष्ठः परीष्टः । अकृतविवाहे ज्येष्ठे कृतविवाहः  
 कनिष्ठः परिवेत्तेति प्रसिद्धः । ज्येष्ठः परिवित्तिः । ज्येष्ठभार्यायामुपग(य)च्छमानः  
 परिवित्ततरः । यस्मिन्नगृहीतभागे वा कनिष्ठे(ष्टो) भागं गृह्णाति स ज्येष्ठः परिविविदा न  
 चकारो विदानपर्याधातृप्रभृतीनां समुच्चयार्थः । एतेष्वभिनिष्क्रुक्तादिषु योऽयमु(उ)त्तरस्तमि-  
 स्तस्मिन् द्वादशमासादिमास्यादि(सादि)शुचिकरनिर्वेषो यः पूर्वमुक्तस्तत्र गरीयान्गरी-  
 यान्भवति । पूर्वत्र पूर्वत्र लघीयान् अभिनिष्क्रुक्ताभ्युदितयोरनन्तरोक्तं प्रायश्चित्तद्वयमपि  
 विकल्पेन भवति ॥ ५९ ॥

तच्च लिङ्गं चरित्वोद्धार्यमित्येके ॥ ६० ॥ (ख० १०) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) सप्तविंशप्रश्ने  
 चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

यस्मिन्कौनख्यादिके लिङ्गे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तच्चरित्वा तत्कौनख्यादिकं लिङ्गमुद्धरे-  
 दित्येके मन्यन्ते । अन्यत्र दाराग्निभ्य इति स्मृत्यन्तरम् ॥ ६० ॥ (ख० १०) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-  
 मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः पटलः ।

सह देवमनुष्या अस्मिँल्लोके प(पु)रा बभूवुरथ  
देवाः कर्मभिर्दिवं जग्मुर्हयिन्त मनुष्यास्तेषां  
कर्माणि तथाऽऽरभन्ते सह देवैर्ब्रह्मणा चामुष्मि-  
ल्लोके भवन्त्यथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच ॥ १ ॥

तत्र श्राद्धविधित्समानस्य प्ररोचनार्थमयमर्थवादः—पुरा किल देवाश्च मनुष्याश्चामु-  
ष्मिन्नेव लोके परा (सह) बभूवुः । अथ तत्(तं)सह सा(भा)[व]मसहमाना देवाः कर्मभिः  
श्रौतैर्गाह्यैः स्मर्तैश्च यथावदनुष्ठितैर्दिवं जग्मुः । मनुष्यास्तु तथा कर्तुमसमर्था अहीयन्त  
हीना अभवन् । इहैव लोके स्थिताः । एवं कर्मणां सामर्थ्यम् । अत इदानीमपि तेषां मनु-  
ष्याणां मध्ये ये तथा कर्माण्यारभन्ते कुर्वन्ति यथाऽऽरभन्ते(त) देवास्तै(ते) देवैर्ब्रह्मणा च  
सहामुष्मिल्लोके भवन्ति । अथैवं हीनान्मनुष्यान्ष्टृष्ट्वा मनुर्वैवस्वतः श्राद्धशब्दं श्राद्ध-  
मिति शब्दजात(ब्दच्यमान)मेतत्कर्म प्रोवाच ॥ १ ॥

किमर्थम्—

प्रजानिःश्रेयसा च ॥ २ ॥

तादर्थ्य एषा चतुर्थी । प्रजानां निःश्रेयसार्थम् । निःश्रेयसा चेति च्छान्दसो यकारस्य  
चकारः । अपर आह—छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । प्रजा निःश्रेयसा चास्य स्वकर्मणः  
फलति ॥ २ ॥

तत्र पितरो देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थे ॥ ३ ॥

तत्र श्राद्धशब्दे कर्मणि पितरः पितृ[पितामहप्र]पितामहा देवताः । ब्राह्मणस्तु भुञ्जान  
आहवनीयकृत्ये वेदितव्यः । त्रीणि श्राद्धे करणानि । होमो ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं  
चेति । तत्र भोजने प्रधानत्वख्यापनार्थोऽयमर्थवादः ॥ ३ ॥

मासिश्राद्धमपरपक्षस्योत्तमेऽहनि ॥ ४ ॥

कर्तव्यमिति शेषः । अकरणे प्रत्यवायश्रवणान्नित्यम् । उत्तमेऽहन्यमावास्यायाम् ।  
स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—‘मासि मासि कार्यम्’ । तदिदं कर्म मासे मासे कर्तव्यम् ।  
वीप्सावचनाद्यावज्जीवकोऽभ्यास इति च व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

अपराह्णः श्रेयान् ॥ ५ ॥

अपरपक्षस्येत्यनुवर्तते । अपरपक्षस्य यान्यहानि तेष्वपराह्णः प्रशस्तः ॥ ५ ॥

तथाऽपरपक्षस्य जघन्यान्यहानि ॥ ६ ॥

तथै(स्यै)व पक्षस्य यान्यहानि पञ्चदश तेषां यथोत्तरं श्रेयस्त्वम् ॥ ६ ॥

सर्वेष्वहःसु कृष्णपक्षस्य क्रियमाणे पितृन्प्रीणाति  
कर्तुस्तु कालाभिनिनियमात्फलविशेषः ॥ ७ ॥

गृह्येऽपरपक्षस्य वाऽयुक्ष्वहस्त्विति विहितस्य नार्थवाद इति कृत्वाऽयुजानि  
विषमाणीति व्याचक्षते केचित् । नैतानि फलानि प्रयोगान्तरत्वात् ॥ ७ ॥

कोऽसावित्याह—

प्रथमेऽहनि स्त्रीप्रायमपत्ये जायते ॥ ८ ॥

यः प्रतिपदि नियमेन श्राद्धं करोति तस्यापत्ये प्रजासंताने स्त्रीप्रायं जायते ।  
प्रायेण स्त्रियो जायन्ते ॥ ८ ॥

द्वितीयेऽस्तेनाः ॥ ९ ॥

अचोराः पुत्रा जायन्ते ॥ ९ ॥

तृतीये क्षुद्रपशुमान् ॥ १० ॥

क्षुद्राः पशवोऽजादयस्तद्वान्कर्ता भवति ॥ १० ॥

चतुर्थे ब्रह्मवर्चसिनः ॥ ११ ॥

पुत्रा ब्रह्मवर्चसिनः । व्रताध्ययनसंपत्तिर्ब्रह्मवर्चसम् । आपस्तम्बस्तु विपरीतं फल-  
माह—तृतीये ब्रह्मवर्चसिनश्चतुर्थे क्षुद्रपशुमानिति । उत्तरत्राप्येकवचनेषु कर्तुर्वा(दो)  
द्रष्टव्यः ॥ ११ ॥

पञ्चमे पुमांसो बह्वपत्यो भव्यापत्यो न चानपत्यः प्रमीयते ॥ १२ ॥

पुमांस एव भवन्ति बहवश्च । भव्या रूपविद्या भवति । न चानपत्यः  
प्रमीयते । जीवत्स्वेव पुत्रेषु स(संनि)हितेषु च स्वयं म्रियते । न तेषु मृतेषु नापि  
देशान्तरगतेषु नापि स्वयं देशान्तरगत इति ॥ १२ ॥

षष्ठेऽध्वशीलोऽक्षशीलश्च ॥ १३ ॥

अध्वशीलः पान्थः । किंततः(कितवः) अक्षशीलः ॥ १३ ॥

सप्तमे कर्षे राद्धिः ॥ १४ ॥

कर्षः कृषिः । राद्धिः सिद्धिः ॥ १४ ॥

अष्टमे पुष्टिः ॥ १५ ॥

स्पष्टम् ॥ १६ ॥

नवमे एकखुराः ॥ १६ ॥

अश्वदयः ॥ १६ ॥

दशमे व्यवहारे राद्धिः ॥ १७ ॥

व्यवहारो वाणिज्यं व्यवहारशास्त्रपरिज्ञानम् ॥ १७ ॥

एकादशे कृष्णायसं त्रपुसीसम् ॥ १८ ॥

कृष्णायसं कृष्णमयः । त्रपुसीसे लोहविशेषौ ॥ १८ ॥

द्वादशे पशुमान् ॥ १९ ॥

द्वादश्यां बहवः पशवो भवन्ति ॥ १९ ॥

त्रयोदशे पुमांसो बह्वपत्यो[बहुमित्रो] दर्शनीया-

पत्यो युवमारिणस्तु भवन्ति ॥ २० ॥

त्रयोदश्यां बहवः पुत्रा मित्राणि च भवन्ति । अपत्यानि च दर्शनीयानि । किंतु ते पुत्रा युवमारिणो भवन्ति युवान एव म्रियन्ते । अयुवमार(रि)ण इत्यन्ये । युक्तं चैतत् ॥ २० ॥

चतुर्दश आयुधे राद्धिः ॥ २१ ॥

संग्रामे जयः ॥ २१ ॥

पञ्चदशे पुष्टिः ॥ २२ ॥

स्पष्टम् ॥ २२ ॥

तत्र द्रव्याणि तिलमाष(षा) व्रीहियवा आपो मूलफलानि च ॥ २३ ॥

तत्र श्राद्धे तिलादिद्रव्याणि यथायथमवश्यमुपयोज्यानि तेषु फलविशेषे(षो) ब्राह्मणे नाऽऽह—

एतानि मास५ प्रीणन्ति पितृलोके विज्ञायते स्नेहवति

त्वेवान्ने तीव्रतरा पितृणां तृप्तिर्द्राघीया५सं च कालम् ।

यद्वा तद्वाऽन्नं भवतु स्नेहवति तु तस्मिन्नाज्यादिभिरुपासितं(क्ते) पितृणां तीव्रतरा प्रीतिर्भवति । स(सा) च द्राघीयांसं कालमनुवर्तते ॥ २३ ॥

तथा धर्माहूतेन द्रव्येण तीर्थे प्रतिपन्नेन ॥ २४ ॥

धर्माजितं यद्द्रव्यं पात्रे च प्रतिपादितं तेनापि पूर्वोक्ता प्रीतिः ॥ २४ ॥

संवत्सरं गव्येन मा५सेन प्रीतिः ॥ २५ ॥

गव्येन मा५सेन पितृणां संवत्सरं प्रीतिर्भवति ॥ २५ ॥

भूया५समितो माहिषेण ॥ २६ ॥

माहिषेण मा५सेन, इतः संवत्सराद्भूयांसं बहुतरं कालं प्रीतिर्भवति ॥ २६ ॥

एतेन ग्राम्याणां पशूनां मांसं मेध्यं व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

एतेन माहिषेण गव्येन च मांसेनान्येषामपि ग्राम्याणामजादीनां मांसं मेध्यं व्याख्यातं पितृणां प्रीतिकरमिति । मेध्यग्रहणं प्रतिषिद्धानां ग्रहणं मा भूदिति ॥ २७ ॥

खड्गोपस्तरणे खड्गमांसेनाऽऽनन्त्यं कालम् ॥ २८ ॥

खड्गचर्मोपस्तरणेना( प्वा )सनेषूपविष्टेभ्यो दत्तेन खड्गमांसेनानन्तं कालं पितृणां तृप्तिर्भवति । स्वार्थे ष्यञ् ॥ २८ ॥

तथा शतबलेर्भत्स्यस्य मांसेन ॥ २९ ॥

शतबलिर्बहुशकलो( ल्को ) रोहिताख्यः ॥ २९ ॥

तथा वार्ध्राणसस्य ॥ ३० ॥

व्याख्यातो वार्ध्राणसः । तस्य मांसेनाऽऽनन्त्यं कालं प्रीतिः ॥ ३० ॥

एतेनाऽऽरण्यानां पशूनां ( ख० ११ ) मेध्यं

मांसं व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥

गतमेतत् ॥ ३१ ॥ ( ख० ११ ) ।

प्रयतः प्रसन्नमनाः सृष्टो भोजयेद्ब्राह्मणान्ब्रह्म-

विदो योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्यसंबन्धान् ॥ ३२ ॥

प्रयतः स्नानादिना शुद्धः । प्रसन्नमना अव्याकुलचित्तः । सृष्ट उत्साहवान् । सृष्ट-  
श्चेद्ब्राह्मणवधेऽहत्वा प्रीतिदर्शनात् । ' वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ' इत्यत्र सर्ग उत्साहः ।  
एवंभूतो ब्राह्मणान्भोजयेत् । कीदृशः । ब्रह्मविदो योन्यादिभिरसंबन्धान् । योनिसंबन्धा  
मातुलादयः । गोत्रसंबन्धाः सगोत्रादयः । मन्त्रसंबन्धा ऋत्विग्याज्याध्वर्यादयो  
द्विजन्माश्रयाश्च । अन्तेवास्य( सि )संबन्धाः शिष्याश्चाऽऽचार्याश्च ॥ ३२ ॥

नार्थापेक्षो भोजयेत् ॥ ३३ ॥

द्रव्याद्यपेक्षया न भोजनीयः ॥ ३३ ॥

गुणहान्यां तु परेषां समुदेतः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः ॥ ३४ ॥

यदि परेऽगोत्रसंबन्धा वृत्तादिगुणहीना एवं लभ्यन्ते तदा समुदेतो वृत्तादिभिर्युक्तः  
सोदर्योऽपि भोजयितव्यः । किमन्ये मातुलादय इत्यपिशब्दार्थः ॥ ३४ ॥

एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः ॥ ३५ ॥

एतेन सोदर्येणान्तेवासिनो बहुवचननिर्देशाद्योन्यादिसंबन्धो(धा) व्याख्यातः(ताः) ।  
अन्येषामलामे समुदेता भोजयितव्या इति । अत्र मनुः—

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।

अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥

मातामहं मातुलं च स्वस्तीयं श्वशुरं गुरुम् ।

दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ इति ॥ ३९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ ३६ ॥

संबन्धिनो न भोज्या इत्यस्मिन्नर्थे धर्मज्ञा वचनमुदाहरन्ति ॥ ३६ ॥

संभोजनी नाम पिशाचभिक्षा मैषा पितृन् गच्छति नोत देवान् ।

इहैव सा चरति क्षीणपुण्या शालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा ॥ ३७ ॥

परस्परं भुञ्जतेऽस्यामिति संभोजनी । अधिकरणे ल्युट् । नामेदमस्याः पिशाचभिक्षायाः । सा न पितृन्गच्छति । नापि देवान्गच्छति । किंतु क्षीणपुण्या परलोकप्रयो-जमरहिता सती, इहैव लोके चरति । मृतवत्सा गौर्गृहाम्यन्तर एव चरति न बहिर्गच्छति ॥ ३७ ॥

तदव्याचष्टे—

इहैव संभुञ्जती दक्षिणा कुलाकुले ( लं ) विनश्यतीति ॥ ३८ ॥

संभुञ्जती परस्परभोजनस्य निमित्तभूता दक्षिणा श्राद्धदानक्रिया गृहाद्गृहं गत्वेहैव लोके नश्यतीत्यर्थे इति ॥ ३८ ॥

बहुषु तुल्यगुणेषूपस्थितेषु कः परिग्राह्यः—

तुल्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेयान्द्रव्यकृशश्चेत्सन् ॥ ३९ ॥

यो वयोवृद्धः स तावद्ग्राह्यः । तत्रापि यो द्रव्यकृश ईप्साल्लिप्समानश्च भवति स ग्राह्यः । यद्वा वयोवृद्धो ग्राह्योऽद्रव्यकृशोऽपि द्रव्यकृशोऽप्यवृद्धोऽपीति । द्वयोस्तु समवाये यथारुचीति ॥ ३९ ॥

पूर्वेद्युर्निवेदनम् ॥ ४० ॥

श्राद्धदिनात्पूर्वेद्युरेव ब्राह्मणेभ्यो निवेदितव्यं श्वः श्राद्धं भविता । तत्र भवताऽऽहवनी-यार्थे प्रसादः कर्तव्य इति ॥ ४० ॥

अपरेद्युर्द्वितीयमामन्त्रणम् ॥ ४१ ॥

अपरेद्युः श्राद्धदिने द्वितीयमामन्त्रणं निवेदनं कर्तव्यम् । यदा (अद्य) श्राद्धमिति । ततस्तृतीयमामन्त्रणमिति गम्यते । अन्यथाऽपरेद्युरामन्त्रणमित्येव ब्रूयात् । स्पष्टमाहे-दमापस्तम्बः—‘ अपरेद्युर्द्वितीयं तृतीयमामन्त्रणम् ’ इति । आमन्त्रणमाह्वानम् । भोजनकाले सिद्धमागम्यतामिति तृतीयं भवति ॥ ४१ ॥

त्रिः प्रायमेके श्राद्धमुपदिशन्ति ॥ ४२ ॥

न केवलं निवेदनमेव त्रिर्वति । किं तर्हि । यच्च यावच्च श्राद्धे क्रियते तत्सर्वं त्रिरा-  
वृत्तमित्येके मन्यन्ते । अत्र पक्षे भोजनानामप्यावृत्तिस्तस्मिन्नेवापराह्णे ॥ ४२ ॥

यथा प्रथममेवं द्वितीयं तृतीयं च कर्तव्यम् ॥ ४३ ॥

येन प्रकारेण प्रथमश्राद्धमेवं द्वितीयं तृतीयं च कर्तव्यम् ॥ ४३ ॥

सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतः शेषं समवदायाश्रीयात् ॥ ४४ ॥

सर्वेषु श्राद्धेषु त्रिष्वपि वृत्तेषु समाप्तेषु सर्वतस्त्रयाणां श्राद्धानां य ओदनशेषस्ततः  
समवदाय प्राश्रीयात् । सकृत्प्रयोगे तु श्राद्ध एकस्मिन्वृत्ते प्राश्रीयात् । अत्र प्रयोगः—  
पूर्वेद्युर्निवेदनम् । तद्वदपरेद्युः प्रातर्भोजनकाल आमन्त्रणम् । ततो होमादिपिण्डनिधा-  
नान्तमेकैकमपव्रज्य ततः समवदाय प्राशनमिति ॥ ४४ ॥

उदीच्यवृत्तिस्त्वासनगतानां हस्तेषु तिलमिश्रोद-

पात्रानयनं तिलानुप्रकिरणं च ॥ ४५ ॥

प्रागुदञ्चौ विमज्जते हंसः क्षीरोदकं यदा(था) ।

विदुषां शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती ॥ इति । वैयाकरणाः ।

तस्याः शरावत्या उदकतिरिवर्तिनः उदीच्यास्त्रेषां वृत्तिराचारः । आसनेषूपविष्टानां  
ब्राह्मणानां हस्तेषूदपात्रानयनमुदपात्रादर्थपात्रादप आदायार्धदानमिति । अमुष्मै स्वधा  
नम इति गृह्योक्तेन प्रकारेणार्थं दद्यात् । ततस्तिलाञ्श्राद्धभूमौ विकिरेत् । यद्यप्युदी-  
च्यवृत्तिरित्युक्तं तथाऽपि प्रकरणपाठसामर्थ्यात्सर्वेषामेव भवति ॥ ४५ ॥

उद्धरिष्याम्यग्नौ च करिष्यामीत्यामन्त्रयते ॥ ४६ ॥

होमकालेऽनेन मन्त्रेण ब्राह्मणानामन्त्रयते ॥ ४६ ॥

काममुद्ध्यतां काममग्नौ च क्रियतामित्यतिसृष्ट

उद्धरेज्जुहुयाच्च ॥ ४७ ॥

अथ ब्राह्मणाः काममुद्ध्यतां काममग्नौ च क्रियतामित्यतिसृष्टेः । तैश्चातिसृष्ट  
उद्धरेज्जुहुयाच्च । उद्धरणं नाम ब्राह्मणार्थं पक्वादभ्यर्चनं कृत्वा तदन्यस्मिन्पात्रे पृथ-  
क्करोति । पृथगन्नकरणं ज्ञापितं सूत्रकारेणाष्टकाश्राद्धे ॥ ४७ ॥

अभिरपपात्रैश्च श्राद्धस्प(द)र्शनं परिचक्षते ॥ ४८ ॥

अभिरिति बहुवचनाद्ग्रामसूकरवराहादीनां तादृशानां ग्रहणम् । अपपात्राः पतिता-



दयः प्रतिलोमाश्च । तैश्च श्राद्धस्य दर्शनं परिचक्षते गर्हन्ते शिष्टाः । अतो यथा ते न पश्येयुस्तथा परिश्रिते[न] कर्तव्यमिति ॥ ४८ ॥

शिपिविष्टः परतल्पगाम्यायुधी[य], त्रः श्वित्री कुष्ठी  
वृषलीपतिः सर्वविक्रयी राजभृत्यः प्रज्ञातोत्पन्नो  
ब्राह्मण्यामित्येते श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिदूषणा  
भवन्ति ॥ ४९ ॥

शिपिविष्टः खलतिः । विगतरे(शेफ) इत्यन्ये । परतल्पगामी परतल्पं गत्वाऽकृत-  
प्रायश्चित्तस्तस्य ग्रहणम् । आयुधी(य)पुत्रः क्षत्रियवृत्तिमाश्रितो य आयुषेन जीवति  
ब्राह्मणस्तस्य पुत्रः । श्वित्री चित्रकुष्ठी । कुष्ठी प्रसिद्धः । वृषली शूद्रकन्या,  
अदत्ता रजस्वला वा । तस्याः पतिः । निषिद्धद्रव्यविक्रयी तिलकम्बलरसादिद्रव्यं न  
विक्रेतव्यं तस्य सर्वस्य विक्रेता । राजभृत्यो राज्ञः सकाशाद्भृतिं वेतनं गृह्णाति स  
राजभृत्यः । ब्राह्मण्यामेवोत्पन्नः सत्यस्यात्पादविसंदिधेः सततादुत्पन्न एवेति(?) ।  
एते शिपिविष्टादयः श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिं दूषयन्ति । अतस्ते न योज्या  
इति ॥ ४९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति । वेदाध्यायी पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णो  
ज्येष्ठसामिको ब्राह्मदेयानुसंतानी पञ्चैते पङ्क्ति-  
पावनाः ॥ ५० ॥

वेदस्याध्यनपरो वेदाध्यायी । पञ्चगार्हपत्याद्यग्नयोऽस्येति पञ्चाग्निः । त्रिसुपर्णश्चतु-  
ष्कपर्दा इत्यादिकस्तृचः । अन्ये तु ति(तै)तिरीयके ब्रह्ममेतु मामित्यादयस्त्रयोऽनुवाका  
इत्याहुः । तत्र हि य इमं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यादिति श्रूयते पुरुषे वृत्तिः ।  
ब्राह्मदेयानुसंतानी ब्राह्मो विवाहविशेषः 'ब्राह्मे विवाह आहूय दीयते शक्यलंकृता'  
इत्युक्तस्तद्देया या विप्रा तस्याः संतानं यस्य सः । आपस्तम्बस्तु 'त्रिमधुस्त्रिसुपर्णस्त्रिना-  
(णा)चिकेतश्चतुर्मेधः पञ्चाग्निर्ज्येष्ठसामगो वेदाध्याय्यनूचानपुत्रः श्रोत्रिय इत्येते श्राद्धे  
भुञ्जानाः पङ्क्तिपावना भवन्ति' । मधुवाता इति त्रयं त्रिमधुः । त्रिना(णा)चिकेतोऽग्नि-  
स्तैतिरीयककठवल्लीशतपथेषु पठ्यते । तन्नि[त]यगतब्राह्मणमन्त्रान्यो वेद सः । तथा चतुर्मे-  
धोऽश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधः(ध)पितृमेधान्वेद स तथा । गतमन्यत् । अनूचानपुत्रस्त्रैविद्य-  
पुत्रः । श्रोत्रिय इत्यपि पठन्ति । तदादरार्थं द्रष्टव्यम् । एते श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिं  
शोधयन्ति । वेदाध्यायीत्यस्याप्यनन्तरं यशब्दं पठन्ति । सोऽपपाठः । एतेन पञ्चाग्नीत्यवि-  
भक्तिपाठो व्याख्यातः । इति पङ्क्तिपावनाः । तद्विरोधाद्ब्राह्मम् ॥ ५० ॥

न च नक्तः श्राद्धं कुर्वीत ॥ ५१ ॥

श्राद्धकर्मण्यारब्धे कारणाद्विलम्बे मध्ये यद्यादित्योऽस्तमियात्तदा श्राद्धशेषं न नक्तं कुर्वीत । अपरेद्युर्दिवैव कुर्वीत ॥ ५१ ॥

आरब्धे चाभोजनमासपापनात् ॥ ५२ ॥ (ख० १२) ।

पूर्वेद्युर्निवेदनप्रभृत्यातिलाञ्जलिदानान्मध्ये कर्तुर्भोजनप्रतिषेधः । श्राद्धशेषं परेद्युः समा-  
पयेत् ॥ ५२ ॥ (ख० १२) ।

तथा—

विलयनं मयितं पिण्याकं मधु मांसं च वर्जयेत् ॥ ५३ ॥

विलयनं नवनीतमलम् । यस्य दध्ने हस्तादिना मथनमात्रो न जलेन मिश्रणं तन्म-  
यितम् । तथा च नैघण्टुकाः—‘तक्रं हृदश्चिन्मयितं पादाम्बवर्धाम्बु निर्जलम्’ इति ॥  
यन्त्रपीडितानां तिलानां कलकः पिण्याकम् । मधुमांसे प्रसिद्धे । मांसमप्रतिषिद्धमपि ।  
एतद्विलनयमादिकं वर्जयेत् ॥ ५३ ॥

कृष्णधान्यं शूद्रान्नं च ये चान्येऽनाश्यसंमताः ॥ ५४ ॥

कृष्णधान्यं कृष्णकुलत्थादि न कृष्णा ग्रहियः । शूद्रान्नं शूद्रदत्तमन्नं पक्वपक्वं च । ये  
चान्येऽनाश्यत्वेनाभोज्यत्वेन संमतास्तांश्च वर्जयेत् ॥ ५४ ॥

अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधयेत् ॥ ५५ ॥

अहविष्यं कोद्रवादि । अनृतं मिथ्यावादं(दः) । क्रोधः कोपः । येन च कृतं क्रोधय-  
त्तद्वर्जयेत् ॥ ५५ ॥

स्मृतिमिच्छन्त्यशो मेधाः स्वर्गं पुष्टिं द्वादशैतानि

वर्जयेत् ॥ ५६ ॥

स्मृतिरविदितस्य स्मरणम् । यशः ख्यातिः । मेधा प्रज्ञा । स्वर्गं पुष्टिं प्रसिद्धे ।  
स्मृत्यादिकमिच्छन्पूर्वोक्तानि द्वादश वर्जयेत् । स्मृत्यादिकमिच्छन्वर्जयेदिति गुणार्थोऽ-  
नुवादः । स्मृत्यादिकं फलं विधातुं द्वादशैतानीति वचनं विलनादेरपि ग्रहणार्थम् ।  
केवलमहविष्यादिकमेवानन्तरं मा भूदिति ॥ ५६ ॥

अधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य त्रिषवणमुदकमुप-  
स्पृशन्ननग्निपकवृत्तिरच्छायोपगतः स्थानासनिकः  
संवत्सरं व्रतं चरेदेतद्(द)ष्टाचत्वारिंशत्संमित-  
मित्याचक्षते ॥ ५७ ॥

अधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्येति व्याख्यातम् । त्रिषवणं त्रिषु कालेषु प्रातर्मध्यंदिने सायमिति । उदकमुपस्पृशन्स्नानं कुर्वन् । अनग्निपक्ववृत्तिः, [वृत्तिः] शरीरयात्रा साऽग्नौ पक्वेन न कार्या । अग्निग्रहणात्कालपक्वस्याऽऽग्नादेरदोषः । अच्छायोपगतश्छायामनुपगच्छन् । स्थानासनिकः स्थानासनवान् । दिवा स्थानं रात्रावासनं न कदाचिच्छयनम् । तत एतद्विलयनं मथितमित्यारभ्यानन्तरमुक्तं व्रतं संवत्सरमेतद्व्रतं चरेत् । एतद्व्रतमष्टाचत्वारिंशद्वर्षसामान्यं ब्रह्मचारिव्रतेन संमितं सदृशं यावत्तस्य फलं तावदस्यापीत्याचक्षते धर्मज्ञाः । न केवलं स्मृत्यादिकमेव प्रयोजनमिति । अपर आह—विलयनं मथितं पिण्याकमित्यादिकं व्रतान्तरं स्मृत्यादिकमस्य । अधोनाभीत्यादिकं तु संमितं व्रतमिति । एतद्ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य च भवति । तथा च बौधायनः—‘अष्टाचत्वारिंशत्संमितमित्याचते । तस्य तस्य संक्षेपः संवत्सरः । तत्संवत्सरव्रतं व्याख्यास्यामः । स यदि ब्रह्मचारी स्यान्नियमेन प्रतिपद्येन । अथ यद्यब्रह्मचारी स्यात्केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वा तीर्थे गत्वा स्नात्वा ’ इत्यादि ॥ ५७ ॥

नित्यश्राद्धम् ॥ ५८ ॥

अहरहः श्राद्धं वक्ष्यते तस्य नित्यश्राद्धमिति नाम ॥ ५८ ॥

बहिर्ग्रामाच्छुचयः शुचौ देशे सःस्कुर्वन्ति ॥ ५९ ॥

तन्नित्यश्राद्धं बहिर्ग्रामात्कर्तव्यम् । यस्यान्नसंस्कर्तारः शुचौ देशेऽन्नं संस्कुर्वन्ति । शुचय इति वचननाधिक्यार्थम् । ‘आर्याः प्रयताः ’ इति पूर्वमेव प्रायत्यस्य विहितत्वात् ॥ ५९ ॥

तत्र नवानि द्रव्याणि ॥ ६० ॥

॥ ६० ॥

कानि पुनस्तानि—

यैरन्नं सःस्क्रियते येषु च भोज्यते ॥ ६१ ॥

यैर्माण्डैरन्नसंस्कारः क्रियते येषु च कांस्यादिषु भोज्यते तानि नवानीति ॥ ६१ ॥

तानि च भुक्तवद्भक्ष्यो दद्यात् ॥ ६२ ॥

तानि माण्डानि कांस्यादीनि च भुक्तवद्भक्ष्यो दद्यात् । एवं प्रत्यहम् ॥ ६२ ॥

समुदेताश्च भोजयेत् ॥ ६३ ॥

समुदेतग्रहणं गुणाधिक्यार्थम् ॥ ६३ ॥

न चातद्गुणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ ६४ ॥

माण्डेषु यद्भुक्तशिष्टं तद(दि)होच्छिष्टम् । तदप्यतदुणाय भुक्तवतां ये गुणास्तद-  
हिताय न दद्यात् । तदुणायैव दद्यात् ॥ ६४ ॥

तदत्राम आह—

तानि भुक्तवद्भ्यो ददाति ॥ ६५ ॥

उच्छिष्टानि श्राद्धे भुक्तवद्भ्य एव दद्यात् ॥ ६६ ॥

एव५ संवत्सरम् ॥ ६६ ॥

एवमेतन्नित्यश्राद्धं संवत्सरं कर्तव्यमहरहः ॥ ६६ ॥

तेषामुत्तमं लौहेनाजेन कार्यम् ॥ ६७ ॥

तेषां संवत्सरस्याहामुत्तममहः समाप्तिदिनं लौहेन लोहितवर्णेनाजेन श्राद्धं कर्त-  
व्यम् । दृश्यते चात्रास्मिन्नर्थे लोहशब्दः । 'लोहस्तूपरो भवति । अथ तूपरः कृष्ण-  
सानं(रङ्)गो लोहितसारङ्गो वा ' इति । च[म]केषु चिद्ध(च म)वति—' श्यामं च मे  
लोहं च मे ' इति ॥ ६७ ॥

मानं च कारयेत्प्रतिच्छन्नम् ॥ ६८ ॥

मानं धिष्ण्यं वेदिका । दृश्यं(श्यते) हि मिनोतेरयमस्मिन्नर्थे प्रयोगः—अग्नेणाग्निं  
चतुरस्रां वेदिं विमितं विमिन्वन्ति । पुरस्तादुन्नतं पश्चात्निम्नमिति । तस्यैवायमुपसर्ग-  
रहितस्य प्रयोगः । तन्मानं कारयेत्कर्मकरैः । प्रतिच्छन्नं तद्भवति तिरस्करण्यादिना ।  
इदमपि ग्रामाद्ग्रहिरेव ॥ ६८ ॥

तस्योत्तरार्धे ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ६९ ॥

तस्य मानस्योत्तरस्मिन्नर्थे ब्राह्मणा भोजयितव्याः ॥ ६९ ॥

उभयान्पश्यति ब्राह्मणाश्च भुञ्जानान्माने च पितृ-  
नित्युपदिशन्ति ॥ ७० ॥

तस्यैवं कृतस्य कर्मणो महिम्ना, उभयान्पश्यति । कांश्च कांश्च ब्राह्मणाश्च  
भुञ्जानान् तत्तस्मिन्नेव च माने पितृन्यथा ब्राह्मणान्भुञ्जानान्प्रत्यक्षेण पश्यते(ति) तथा  
माने समागतान्पितृनपि प्रत्यक्षेण पश्यतीत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥ ७० ॥

कृताकृतमत ऊर्ध्वम् ॥ ७१ ॥

अत ऊर्ध्वं मासिश्राद्धं कृताकृतम् । क्रीयतां वा मा कारि । अकरणेऽपि न प्रत्य-  
वाय इति ॥ ७१ ॥

श्राद्धेन तृप्तिं हि वेदयन्ति पितरः ॥ ७२ ॥

हि यस्मादन्त्येऽहनि दर्शनमुपगच्छन्ति तच्छ्राद्धेन तृप्तिं हि वेदयन्ति ज्ञापयन्ति ।  
तस्मात्कृताकृतमिति ॥ ७२ ॥

अथ पुष्टिकामस्य प्रयोगः । पुष्टिकाम इत्यादिसमुदेतांश्च भोजयेदित्यन्त एकः—

पुष्टिकामस्तिष्येण गौरसर्षपाणां चूर्णानि कार-  
यित्वा तैः पाणिपादं प्रक्षाल्य कर्णौ मुखं प्रारस्य  
यद्वातो नातिवाति तदासनोऽजिनं वस्त्रस्य प्रथमः  
कल्पो दक्षिणाभिमुखो वाग्यतो भुञ्जीत ॥ ७३ ॥

पुष्टिकामः पुरुषो वक्ष्यमाणं प्रयोगं कुर्यात् । तिष्येण 'नक्षत्रेण च (त्रे च )  
लुप्याधिकारेण (पि' इत्यधिकारेण) तृतीया । नक्षत्रेण गौराणां सर्षपाणां संबन्धीनि चूर्णानि  
कर्मकरैः कारयेत् । कारयित्वा तैश्चूर्णैः पाणी पादौ कर्णौ मुखं च प्रक्षा-  
लयेत् । प्रक्षाल्य चूर्णशेषं प्रारस्येद् विकिरेत् । एतत्प्रतिषिध्यम् । विशेषकृत्यं प्रत्यहं  
कर्तव्यम् । प्रारस्य च यद्वातो नातिवाति तदासनः । अ(यद)धो नातीत्य वाति तदासन-  
स्तादृगासनः । भुञ्जीतेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । अजिनं वस्त्रस्य प्रथमः कल्पः । तत्र  
वस्ताजिनमासनं स्यादिति मुख्यः कल्पः । दक्षिणाभिमुखो वाग्यतो भुञ्जीत ॥ ७३ ॥

अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य भोजनं मातुरित्युपदिशन्ति ॥ ७४ ॥

एवं मुखस्य भोजनं तस्य भोवतुर्या माता तस्या अनायुष्यं अनायुष्करमिति  
धर्मज्ञा उपदिशन्ति । तस्मान्मातृवता नैतद्व्रतं कार्यमिति ॥ ७४ ॥

औदुम्बरश्चमसः सुवर्णनाभो भोजनीयं प्रशस्तः ॥ ७५ ॥

चमु अदने । चम्यते यत्र [ स ] चमसः । भोजनीयं भोजनाहं पात्रम् । स औदुम्बर-  
स्ताम्रमयः । सुवर्णनाभः सुवर्णेन मध्येऽलंकृतः प्रशस्तो भोजने ॥ ७५ ॥

न चान्येनाभिभोक्तव्यः ॥ ७६ ॥

अभि धात्वर्थात् (नु)वादि । × भोक्तव्य इति पुंलिङ्गपाठेऽप्येष एवार्थः ॥ ७६ ॥

यावद्वासं संनयन्नस्कन्दयन्नं (जा)भिजिहि(ही)ताभि-

जिहीत वा कृत्स्नं ग्रासं ग्रसीत सहाङ्गुष्ठम् ॥ ७७ ॥

१ ( पा० सू० २ । ३ । ४५ ) । × 'अत्र उक्तादन्येन पात्रेण नाभिभोक्तव्यम्' इति ग्रन्थसु-  
दिनः । तथा च सूत्रे ' भोक्तव्यम् ' इति नपुंसकलिङ्गपाठेन भाव्यमिति भाति । अत एव  
पुंलिङ्गपाठ इति साधु संगच्छते । २ क पुरतके ' अस्पन्दयन् ' इत्यधिकं विद्यते ।

यावद्ग्रासं यावदेवाशितुं शक्यं तावदेव संनयन्निण्डीकुर्वन्नस्कन्दयन्भूमावन्नमपात-  
यन्कृत्स्नं ग्रासं ग्रसीतेत्यन्वयः । आस्ये ग्रासप्रवेशे यथाऽङ्कुष्ठोऽप्यनुप्रविशति तथा सर्वा-  
नेव ग्रासानुक्तेन प्रकारेण ग्रसीतेति । मध्ये क्रियान्तरविधिः । नाभिजीहीत । भोजन-  
पात्रं सव्येन पाणिना न विमुञ्चेत् । अभिजीहीत वा विमुञ्चेद्वा । किमर्थमिदम् । यावता  
न प्रकारान्तरं संभवति । सत्यम् । ' प्रक्रमात्तु नियम्यते ' इति न्यायेन [ य ] एव  
प्रकारः प्रथमे भोजने स एवान्तो(न्ता )दनुष्ठातव्य इति । एवमर्थमिदम् ॥ ७७ ॥

न च मुखशब्दं कुर्यात् ॥ ७८ ॥

भोजनदशां यावत् । इदमे(मि)वोत्तरम् ॥ ७८ ॥

पाणिं च नावधुनुयात् ॥ ७९ ॥

पाणित्र दक्षिणः ॥ ७९ ॥

आचम्योर्ध्वौ पाणी धारयेदा प्रोदकीभावात् ॥ ८० ॥

भुक्त्वाऽऽचम्य पाणी ऊर्ध्वौ धारयेत् । यावत्प्रगतोदकौ शुष्कोदकौ भवतः ॥ ८० ॥

ततोऽग्निमुपस्पृशेत् ॥ ८१ ॥

भुक्त्वा चाग्निरुपस्पृश्यः ॥ ८१ ॥

दिवा च न भुञ्जीतान्यन्मूलफलेभ्यः ॥ ८२ ॥

मूलानि कन्दाः । फलान्याम्रादीनि । एतेभ्योऽन्यद्दिवा न भुञ्जीत । तद्भक्षणे न  
दोषः ॥ ८२ ॥

स्थालीपाकानुदेश्यानि वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

तेन ब्राह्मणं विद्यावन्तं परिवेष्टि, इत्यादौ न भुञ्जीत । अनुदेश्यानि पितृभ्यो  
देवताभ्यश्च संकल्पितानि तानि [च] न भुञ्जीत ॥ ८३ ॥

नैयमिकं च श्राद्धं स्नेहवदेव दद्यात् ॥ ८४ ॥ (ख० १३) ।

यन्नियमेन कर्तव्यं मासि श्राद्धं तत् स्नेहयुक्तमेव दद्यान्न शुष्कम् ॥ ८४ ॥  
(ख० १३) ।

तत्र विशेषः —

सर्पिमांसमिति प्रथमः कल्पः ॥ ८५ ॥

स्पष्टम् ॥ ८५ ॥

अभावे तैलः शाकमिति ॥ ८६ ॥

सर्पिषोऽभावे तैलं मांसामावे शाकम् । इतिशब्दाद्यच्चाभ्यदेवं युक्तम् ॥ ८६ ॥

मघासु चाधिकः श्राद्धेन कल्पेन सर्पिर्ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ८७ ॥

मघासु च पूर्वपक्षेऽपि श्राद्धविधानेन सर्पिर्मिश्रमन्नं ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ८७ ॥

तिलानां द्रोणं येनोपायेन श्वनुयात्तथा दद्यात् ॥ ८८ ॥

येनोपायेनोपयोजयितुं शक्नुयात् । अभ्यङ्ग उद्धर्तने मक्ष्ये भोज्ये चेति तेनोपायेन श्राद्धे तिलानां द्रोणमुपयोजयेत् । तत्रैकैकस्य ब्राह्मणस्य द्रोणं द्रोणमुपयोजयितुमशक्यत्वात्समुदितानुपयोजयेत् ॥ ८८ ॥

समुदेताश्च भोजयेत् ॥ ८९ ॥

व्याख्यातामिदम् ॥ ८९ ॥

अथ पुष्टिकामस्य(स्यै) वापरः प्रयोगः—

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे तिष्येन(ण) स्थालीपाकं  
श्रपयित्वा महाराजमिष्ट्वा ब्राह्मणं भोजयित्वा  
पुष्टिकामः सिद्धिं वाचयेत् ॥ ९० ॥

पुष्टिकामः पुरुष उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पूर्वपक्षसंबन्धिनि पुष्येण तस्मिन्नक्षत्रे स्थालीपाकं श्रपयेत् । श्रपयित्वा महाराजं वैश्रवणं सजेत । अग्निमुखान्ते महाराजाय स्वाहेति प्रधानहोमः । ततः स्विष्टकृदादि । ततः स्थालीपाकेन ब्राह्मणं भोजयेत् । उत्तरविवक्षयेद्वचनम् । भोजयित्वा सिद्धिं वाचयेत् । पुष्टिरसि(स्त्विति)ति ॥ ९० ॥

एवमहरहरा परस्मात्तिष्यात् ॥ ९१ ॥

एवमिदं स्थालीपाकश्रपणादि सिद्धिवाचनान्तमहरहः कर्तव्यम् । अपरस्मात्तिष्याद्यावदपरस्तिष्य आगच्छति ॥ ९१ ॥

द्वौ द्वितीये ॥ ९२ ॥

द्वितीयतिष्ये प्राप्ते द्वौ भोजयेत् । अन्यत्समानमेवमा तृतीयात् ॥ ९२ ॥

त्रींस्तृतीये ॥ ९३ ॥

तृतीये पुष्ये त्रीन्भोजयेत् । आ चतुर्थात् ॥ ९३ ॥

एवमभ्युच्चयेन संवत्सरम् ॥ ९४ ॥

एवमेतत्कर्म यावत्संवत्सरः पूर्येत तावत्कर्तव्यम् । ब्राह्मणभोजनमभ्युचयेन भवति ।  
चतुर्थे(र्य)प्रभृति चत्वारः पञ्चमप्रभृति पञ्चेत्यादि ॥ ९४ ॥

एवं कृते फलमाह—

महान्ते पोषं पुष्यति ॥ ९५ ॥

महत्यायुष्ये युक्तो भवति ॥ ९६ ॥

आदित एवोपवासः ॥ ९६ ॥

उपवासस्त्वादित एव पुष्ये भवति न प्रतिपुष्यम् ॥ ९६ ॥

आत्तेजसां भोजनं वर्जयेत् ॥ ९७ ॥

आत्तेजांसि तक्राजिनादीनि । तानि नोपभुञ्जीत ॥ ९७ ॥

भस्मतुषाधिष्ठानं च ॥ ९८ ॥

वर्जयेदित्येव । भस्मतुषांश्च नाधितिष्ठेन्नाऽऽक्रामेत् ॥ ९८ ॥

पदा पादस्य क्षालनं वर्जयेदधिष्ठानं च ॥ ९९ ॥

एकेन पदा पादस्य क्षालनमधिष्ठानं [च] वर्जयेत् ॥ ९९ ॥

पादयोः प्रेङ्खोलनं च ॥ १०० ॥

प्रेङ्खोलनमान्दोलनमितस्ततश्चालनम् ॥ १०० ॥

जानुनि वाऽत्याधानं च जङ्घायाः ॥ १०१ ॥

एकस्मिन्नानुनीतरस्य(स्या) जङ्घाया अत्याधानमवस्था[प]नं च वर्जयेत् ॥ १०१ ॥

नखैश्च नखच्छेदनवादनस्फोटनानि छीवनान्य-  
कारणात् ॥ १०२ ॥

पर्वाङ्गुलीनां स्फोटनानि वर्जयेदकारणात् । कारणं वातादि । वादनस्फोटनानीति  
समासपाठेऽप्येष एवार्थः । छीवनान्यपि च वर्जयेत् । अकारणादित्येव ॥ १०२ ॥

यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ १०३ ॥

यच्चान्यदुक्तव्यतिरिक्तं तृणच्छेदनादि परिचक्षते गर्ह्यते तदपि वर्जयेत् ॥ १०३ ॥

योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपरिग्रहेषु ॥ १०४ ॥

धर्माविरुद्धा ये द्रव्यपरिग्रहास्तेषु योक्तोत्पादायिता स्यात् ॥ १०४ ॥



प्रतिपादयिता च तीर्थे यन्ता चातीर्थे यतोऽ  
भयं स्यात् ॥ १०५ ॥

तीर्थेषु तीर्थं गुणवत्पात्रं यत्र(ज्ञो) वा । तत्र द्रव्यस्यार्जितस्य प्रतिपादयिता स्यात् ।  
यन्ता नियन्ताऽप्रदाता । अतीर्थे यन्ता च स्यात् । यतः पुरुषादप्रतिपादने न भयं स्यात् ।  
भयसंभवे तु पिशुनादिभ्यो देयम् ॥ १०५ ॥

संग्रहीता च मनुष्यान् ॥ १०६ ॥

अर्थप्रदानप्रियवचनानुसारेण मनुष्याणां संग्रहणशीलः स्यात् ॥ १०६ ॥

भोक्ता च धर्माविप्रतिषिद्धान्भोगान् ॥ १०७ ॥

धर्माविप्रतिषिद्धा ये भोगाः स्त्रक्चन्दनस्थानभार्यासेवादयस्तेषां च भोगशीलः  
स्यात् ॥ १०७ ॥

एवंवर्तमान उभौ लोकावभिजयति ॥ १०८ ॥ (ख० १४) ।

एवं महत्या पुष्ट्या युक्त उक्तप्रकारमनुतिष्ठन्नुभौ लोकावभिजयति । भोगेनेमं लोकं  
तीर्थे प्रतिपादनेन चामुं लोकम् ॥ १०८ ॥ ( ख० १४ ) ।

सर्वाश्रमाणां समयपदानीत्युक्तं पुनस्ते क आश्रमा इत्याह—

चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वान-

प्रस्थमिति ॥ १०९ ॥

आश्रमाभ्यन्तरेषु ( आभ्यन्त्येषु ) पुरुषाः श्रेयोर्थिन इज्यास(त्याश्र)माः । एषा  
सामान्यसंज्ञा । उत्तरा विशेषसंज्ञाः । गृहे तिष्ठति कुटुम्बभरण इति गृहस्थः । तस्य  
भावो गार्हस्थ्यम् । स एक आश्रमः । आचार्यकुलम् । आचार्यकुले वासोऽप्येकः । मनु  
अवबोधने । मनुत इति मनुर्ज्ञानपरस्तस्य भावो मौनं संन्यासः परः । वनं प्रतिष्ठित  
इति वा(व)नप्रस्थः । स एव वानप्रस्थः । प्रज्ञादित्वात् । तस्य भावो वा वानप्रस्थम् ।  
इतिशब्दः परित्यक्त्यर्थः । एतावन्त एवाऽऽश्रमा इति । चतुर्णामेवोपदेशोऽपि चत्वार  
इति वचनं, ए(ए)काश्रम्यत्वादाचार्यैः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यं स्मृत्यन्तरोक्तं मा  
ग्राहीरिति ॥ १०९ ॥

तेषु [सर्वेषु] यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति ॥ ११० ॥

तेष्वश्रमेषु सर्वेषु चतुर्विधं यथोपदेशं दद्यात्तन्मव्यग्रः समाहितमना भूत्वा यो  
वर्तते स क्षेममपथं पदं गच्छति । अनेनाऽऽश्रमविवेको(विकल्पो) ब्राह्मो(उक्तो)वेदि-

तव्यः । निःश्रेयसार्थिनाऽन्यतरस्मिन्नाश्रमे यथाशास्त्रमवहितेन वर्तितव्यमिति । तथा च  
गौतमः—‘तस्याऽऽश्रमविकल्पमेके ब्रुवते’ इति ॥ ११० ॥

सर्वेषामुपनयनप्रभृति समान आचार्यकुले ब्रह्म-  
चारिवासः ॥ १११ ॥

उपनयनप्रभृति य आचार्यकुले वासोऽष्टाचत्वारिंशदादीनामन्यतमः सर्वेषामाश्रमाणां  
समानः ॥ १११ ॥

कस्मादार्चायकुले वासः समान इति चेत् ]—

बुद्ध्वा कर्माणि यत्कामयेत तदारभेत ॥ ११२ ॥

प्रत्याश्रमं यानि कर्माणि तानि बुद्ध्वा गृहस्थस्यैवैतानि, एतेषाम[न]नुष्ठोन प्रत्य-  
बायः फलं चेदम्, एषामेतानि शक्यान्यनुष्ठानं नैतानीत्याचार्यादुपश्रुत्य यत्कर्म फलं  
वा कामयेत तदारभेत तमाश्रमं प्रतिप्रद्येतेति ॥ ११२ ॥

सर्वेषामनु(नू)त्सर्गो विद्यायाः ॥ ११३ ॥

विद्याया अनु(नू)त्सर्गः सर्वेषामाश्रमाणां समान एव । तत्र गृहस्थस्य तत्रैवमेव  
प्रपञ्चितत्वात् ॥ ११३ ॥

अध्ययनानन्तरं प्रविवासितस्याऽऽचार्यकुलस्य च रूपमाह—

यथा विद्यार्थस्य नियम एतेनैवाऽऽन्तमनुप्रयुञ्जा-  
नस्य वाऽऽचार्यकुले शरीरन्यासः ॥ ११४ ॥

यथा विद्यार्थस्योपकुर्वाणकस्य ब्रह्मचारिणः 'अथ ब्रह्मचर्यविधिः' इत्यारभ्याग्नी-  
न्धमादिनियम उक्तोऽनेनैव नियमेनाऽऽन्तमा शरीरपातादनुप्रयुञ्जानस्योपासीनस्यो-  
पसदनं कुर्वत आचार्यकुले शरीरन्यासो देहत्यागो भवति ब्रह्मचारिणो नैष्ठि-  
कस्य । तत्रैवाऽऽमरणादधितिष्ठेन्नाऽऽश्रमान्तरं गच्छेत् । यदि तमेवाऽऽश्रममात्मनः क्षेमं  
मन्यत इति । अत्र मनुः—

आचार्ये षु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥

एषु त्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः ।

स गच्छत्युत्तमस्थानं न चेहाऽऽजायते पुनः ॥ इति ॥ ११४ ॥

इति ब्रह्मचारिवासः ॥ ११५ ॥

एवं नैष्ठिकब्रह्मचारिणो वास आश्रमः ॥ ११५ ॥

अथ परिव्राजः ॥ ११६ ॥

अथानन्तरं परिव्राज(जो) धर्मा उच्यन्ते । दृष्टादृष्टार्थान्सर्वानेवाऽऽरम्भान्परित्यज्या-  
मलाः (ऽऽत्मलाभाय) संन्यासाश्रमं परिव्रजतीति परिव्राट् संन्यासी ॥ ११६ ॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजति ॥ ११७ ॥

अत एव ब्रह्मचर्याश्रमादेव ब्रह्मचर्यवानविप्लुतब्रह्मचर्यः प्रव्रजति प्रव्रज्यां कुर्याद्यदि  
तत्रैव पक्ककषायो भवति । श्रूयते च ‘ ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्, गृहाद्वा वनाद्वा ’ इति ।  
‘ यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ’ इति च । अत एवेति वचनाद्गृहाश्रमं प्रविष्टस्य  
तत्परित्यागे नाऽऽश्रमान्तरप्राप्तिराचार्यस्याभिमतो लक्ष्यते । तत्रायमभिप्रायः—दारपरिग्रहे  
सति ‘यावज्जीवमाग्निहोत्रं जुहुयात्’ इति श्रुत्या विरुध्यते स कथं प्रव्रजेदिति । तस्मा-  
त्सत्यपि वैराग्ये काम(स्य)स्य कामपरित्यागेन नित्यानि नैमित्तिकानि च कुर्वन्प्रतिषि-  
द्धानि च वर्जयन्गृहस्थो मुच्यते इति । यथाऽऽह याज्ञवल्क्यः—

न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

श्राद्धकृतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ इति ।

अथ योऽनाहिताग्निस्तस्य विरक्तस्याऽऽत्मप्रव्रजने को विरोधः । तथाहि—  
‘ जायमानो वै ब्राह्मणास्त्रिभिर्ऋणवा जायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः  
प्रजया पितृभ्यः ’ इति । मनुरपि—

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥ इति ।

मोक्ष आश्रमः । नन्वेवं ब्रह्मचर्यादपि प्रव्रज्या नोपपद्यते । अथवा तत्र ‘ यदहरेव  
विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ’ इति श्रुत्युक्तं प्रव्रजनं गृहस्थस्यापि विरक्तस्य युक्तं भवि-  
ष्यति । स्मर्यते च—

प्राजापत्यां निरुप्येष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् ।

आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ॥ इति ।

तथा यो गृहस्थो मृतमार्थो वृद्धः पुनर्दारक्रियायामसमर्थस्तस्यापि गुज्यते प्रव्रज्या-  
यदहरेव विरजेदिति । एष एव कालः प्रव्रज्यायाः । सर्वमन्यद्विरक्तस्येति युक्तम् । एव-

५ पटलः ] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्याख्यासमेतम् ।

२०३

कारस्तु सूत्रे श्रुत्यनुसारेण प्रयुक्तः । यत् गृहाद्वा वनाद्वेति । वाद्यौ च (ब्रुवाणैव) श्रुतिः  
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्याह तथेति ॥ ११७ ॥

तस्योपदिशन्ति ॥ ११८ ॥

तस्य परिव्राजः कर्तव्यमुपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥ ११८ ॥

अनग्निरनिकेतः स्यादशर्माऽशरणो मुनिः स्वा-  
ध्याय उत्सृज्यमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रति-  
लभ्योपनिष्क्रम्यानीहोऽनमुत्रश्चरेत् ॥ ११९ ॥

ब्रह्मचारिणः समिदाधानमग्निकार्यम् । गृहस्थस्यौपासनमग्निहोत्रहोमः । वानप्रस्थस्य  
'क्रमेणैकेनाग्नीनाधाय' इत्यादिना विहितेऽग्नौ होमादि । तस्य तु नैवाविधं किञ्चिदग्निकार्यं  
ताव[दस्ती]त्यनग्निः । निकेतो वासस्थानं स्वभूतं तदभावादनिकेतः । शर्म सुखं तदस्य  
नास्तीत्यशर्मा । किञ्चिदपि शरणत्वेनाप्रपन्नो न वा कस्यचिच्छरणभूत इत्यशरणः ।  
स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपः । तत्रैव वाचं विसृजेत् । अन्यत्र मौनः (नव्रतः) स्यात् ।  
यावता प्राणा ध्रियन्ते सा प्राणवृत्तिः । तावतीं भिक्षां ग्रामे प्रतिलभ्य । एतावानस्य  
ग्रामे प्रवेशः । अन्यदा बहिर्वासः । इ(ई)हार्थ(र्थाः) कृष्यादयः परलोकार्था जपहो-  
मादयो यस्य न सन्ति सोऽनीहोऽनमुत्र इत्युक्तः । स एवंभूतश्चरेत् । एकस्मिन्स्थाने  
द्व्यहमात्रमपि न वसेत् । अत्र गौतमः — 'न द्वितीयां मुनी रात्रिं ग्रामे वसेत्' इति ।  
'वर्षासु ग्रामवासशीलः' इति च ॥ ११९ ॥

तस्य मुक्तमाच्छादनं विहितम् ॥ १२० ॥

यत्परैर्मुक्तं परित्यक्तमयोग्यतया [तत्] तस्य विहितमाच्छादनम् । तदसावाच्छादये-  
न्निराधनीयात् ॥ १२० ॥

सर्वतः परिमोक्षमित्येके ॥ १२१ ॥

सर्वैरेव वासोभिः परिमोक्षमेक उपदिशन्ति । न किञ्चिदपि वासो विभूयान्नग्न  
एव चरेदिति । अपर आह—सर्वतो विधितो निषेधतश्चास्य परिमोक्षमेके ब्रुवत  
इति न किञ्चिदस्य वर्ज्यमिति ॥ १२१ ॥

एतदेवोदाहरणैः प्रपञ्चयति—

सत्यानृते सुखदुःखे प्रियाप्रिये वेदानिमं लोकमपुं  
च परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् ॥ १२२ ॥

सत्यमेव वक्तव्यमिति यो नियमस्तं परित्यज्य । तथाऽत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्या-  
द्विशिष्यत इत्यादिके विषये नानृतं वक्तव्यमिति यो नियमस्तं च परित्यज्य । सुख-  
मिष्टभोजनदिजन्यम् । दुःखं शीतवातादिजन्यम् । प्रियाप्रिये मित्रशत्रू । वेदान्स्वा-  
ध्यायाध्ययनम् । इमं लोकमैहलौकिकं काम्यं कर्म । अमुं च लोकं पारलौकिकं च काम्यं  
कर्म । सर्वमेतत्परित्यज्याऽऽत्मानमध्यात्मपटलोक्तमन्विच्छेदुपासीतेति । तदेवं ज्ञानव-  
लाबलं विनाऽकृतविधिनिषेधा ये स्वैरं प्रवर्तन्ते सिद्धास्तेषां मतमुपन्यस्तम् ॥ १२२ ॥

अथैषां स्वैरचारिणां किं तत आह—

बुद्धे क्षेमप्रापणमिति ॥ १२३ ॥

आत्मनि बुद्धेऽवगते सति तदेव ज्ञानं सर्वमलं प्रक्षाल्य क्षेम प्रापयति । स्मर्यते च—

यथैषांसि समिद्धोऽग्निर्मस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ इति ॥ १२३ ॥

तादिदं नित्यं(रा)करोति—

तच्छास्त्रेर्विप्रतिषिद्धम् ॥ १२४ ॥

यानि यतेरवश्यं(श्य)कर्तव्यकर्मप्रतिपादनपराणि शास्त्राणि तैरेतद्विप्रतिषिद्धम् ।

तत्र मनुः— क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टं कुशलं वदेत् ।

सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमकृ(नृ)तां वदेत् ॥

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।

नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां भिक्षेत कर्हिचित् । इति ॥

अतो नियम(यति)मेव प्रकृत्य यानि कर्माणि विहितानि तानि कर्तव्यानि । यानि च  
निषिद्धानि तानि वर्ज्यानि ॥ १२४ ॥

क्रुद्धैः(बुद्धे) क्षेमप्रापणं प्रकृत्य बाह्यकत्वात्तानि विहितानि(?) । बुद्धे क्षेमप्रापणमि-  
त्येतच्च प्रत्यक्षविरुद्धमित्याह—

बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत ॥ १२५ ॥

आत्मनो बोधमात्रेण चेत् क्षेम प्राप्यते तदा, इहैव शरीरे दुःखं नोपलभ्य(भेत)ते ।  
ज्ञानि(नी)ने (न) चैतदस्ति । नहि ज्ञानेषु प्रतिषिद्धेषु कथं नहि त्वगूञ्जानमात्रेण दुःखं  
नानुभूयत इत्यस्ति मनुः—अशरीरं नावसंप्रियाप्रिये न स्पृशत इति ॥ १२५ ॥

[तरति] शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिभ्य इहैव विशोकत्वं श्रुतं विरुध्येतेति चेत्तत्राऽऽह—

एतेन परं व्याख्यातम् ॥ १२६ ॥

तत्त्वज्ञाने जातेऽपि दुःखिताया मावाद्दुःखक्षयो येन साधनेन भवति तदन्यत्परं  
ज्ञानोत्पात्तिसाधनमस्तीति व्याख्यातम् । तत्ताध्यात्मपटले सूचनम् । मैत्र्यादि चाऽऽसना-  
म्भासेन वासनानाशः । अष्टाङ्गयोगेन मनोनाश इति । तदनुष्ठेयं कटाक्षमनिक्षिपन् ।  
अष्टाङ्गयोगनिरतो मुच्यत इति ॥ १२६ ॥

अथ वानप्रस्थः ॥ १२७ ॥

अथानन्तरं वानप्रस्थाश्रम उच्यते ॥ १२७ ॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजति ॥ १२८ ॥

प्रकर्षेण व्रजते (ति) । अपुनः प्रवेशाय वनं प्रतिष्ठत । इति । तथा च गौतमः—  
'ग्रामं च न प्रविशेत्' इति ॥ १२८ ॥

तस्योपदिशन्ति ॥ १२९ ॥

गतमेतदुत्तरं च ॥ १२९ ॥

एकाग्रिरनिकेतः स्यादश्रमाऽशरणो मुनिः स्वाध्याय  
उत्सृज्यमानो वाचम् ॥ १३० ॥

[ए, कस्यैकोऽग्निः । न तावदौपासनाग्निः । ब्रह्मचर्यत्वात् । तस्य लौकिकेऽग्नौ यथापूर्वं  
सायं प्रातः समिधमादध्यादित्येषोऽर्थो विवक्षितः । अपर आह—श्राम(व)णकेऽ(ना)ग्नि-  
माधायेति । गौतमः—श्राम(व)णकं नाम वैखानससूत्रम् । तदुक्तेन प्रकारेणै एकोऽग्नि-  
राधेयः । तस्मिन्सायं प्रातरग्निकार्यमिति । अन्यद्वतम् ॥ १३० ॥

तस्याऽऽरण्यमाच्छादनं विहितम् ॥ १३१ ॥

अरण्ये भवमारण्यमजिनवल्कलादि ॥ १३१ ॥

ततो मूलेः फलेः पत्रैस्तृणैरिति वर्तयश्चरत् ॥ १३२ ॥

ततो मूलफलादिभिर्वर्तयन्वृत्तिः प्राणयात्रा तां कुर्वश्चरेच्चरणशीलः स्यात् ॥ १३२ ॥

अन्ततः प्रवृत्तानि ॥ १३३ ॥

मूलादिभिः स्वयं गृहीतैः किञ्चित्कालं वर्तयित्वाऽन्ततोऽन्ते प्रवृत्तानि स्वयमेव  
पातितानि तान्यभिनिश्चित्य तैर्वर्तयेदिति ॥ १३३ ॥

आपो वायुराकाशः ॥ १३४ ॥

कियन्तंचित्कालमण्मक्षस्ततो वायुमक्षस्तत आकाशं न किञ्चिद्भक्षयेदिति ॥ १३४ ॥

तेषामुत्तरोत्तरः संयोगः ॥ १३५ ॥ ( ख० १५ ) ।

संयुज्यते संश्रीयत इति संयोगः । तेषां मूलादीनां मध्य उत्तरमुत्तरं द्रव्यं फलतो विशिष्टमिति ॥ १३५ ॥ (ख = १५ ) ।

अथ वानप्रस्थस्यैवाऽऽनुपूर्व्यमेकं उपदिशन्ति ॥ १३६ ॥

अथेति पक्षान्तरोपन्यासे । पूर्वं ब्रह्मचर्यादेव वनप्रवेश उक्तः । एके त्वाचार्यास्तस्यैव वानप्रस्थस्यैवाऽऽनुपूर्व्य(व्यं) कर्माण्युपदिशन्ति ॥ १३६ ॥

विद्यां समाप्य दारं कृत्वाऽग्नीनाधाय कर्माण्या-  
रभेत सोमावराध्यानि यानि श्रूयन्ते ॥ १३७ ॥

ब्रह्मचर्यस्थितो विद्यां समाप्य गृहस्थो भूत्वाऽग्नीनाधाय कर्माणि कुर्यात् । कानि । सोमावराध्यानि । अवराधयेत्स्वोर्ध्वं (अवरार्धं पश्चादर्थं तत्र भवोऽवरार्धः) सोमोऽवरार्ध-  
(र्ध्वो) येषां तानि सोमावराध्यानि । हविर्यज्ञारूयानि चातुर्मास्यादीनि । हविर्यज्ञान्सोमं  
वेत्यर्थः । यानि श्रूयन्ते यानि श्रुतानि विहितानि ॥ १३७ ॥

गृहान्कृत्वा सप्रजः सदारः सहाग्निभिर्बहिर्ग्रा-  
माद्वसेत् ॥ १३८ ॥

ग्रामाद्बहिररण्ये गृहान्कृत्वा सकुटुम्बैः सहैव चाग्निभिर्वसेत् । अस्मि-  
न्पक्षे प्रागुक्तमेकाग्निरित्येतन्नास्ति ॥ १३८ ॥

एको वा ॥ १३९ ॥

अथवा पुत्रेषु भार्या निक्षिप्य स्वयमेक एव वने वसेत् । अस्मिन्पक्षे 'प्राजापत्यं  
निरू( रु )प्येष्टिम्' इति परिब्राज उक्तेन न्यायेन श्रौताग्नीनात्मनि समारोप्य श्राम-  
( व ) णकेनाग्निमाधायैकाग्निर्भवेत् ॥ १३९ ॥

शिलोज्ज्वेन वर्तयेत् ॥ १४० ॥

व्याख्यातः शिलोज्ज्वः । ( ते ) न वर्तयेत्प्राणयात्रां कुर्यात् । इदं सकुटुम्ब-  
स्यैकाग्नेश्च साधारणम् । एकाकिन एवेत्यन्ये ॥ १४० ॥

संवत्सरावराध्य न चात ऊर्ध्वं प्रतिगृह्णीयात् ॥ १४१ ॥

यदा शिलोज्ज्ववृत्तिगतोऽत ऊर्ध्वं न किञ्चिदपि प्रतिगृह्णीयात् ॥ १४१ ॥

अभिषिक्तश्च जुहुयात् ॥ १४२ ॥

यदा जुहुयात्तदाऽभिषिक्तः स्नातो जुहुयात् । अनुवादोऽयं स्नाने विशेषं विधा-  
तुम् ॥ १४२ ॥

शनैरपोऽभ्यवेयादभिघ्नन्भिमुख आदित्यमुदक-  
मुपस्पृशेत् ॥ १४३ ॥

शनैरवेगेन जलाशयं प्रविशेत् । प्रविश्य चामिघ्नन्हस्तेनोदकं ताडयेत् । उदकमुप-  
स्पृशेत्स्नायात् ॥ १४३ ॥

सर्वत्रैवोदकोपस्पर्शनविधिः ॥ १४४ ॥

सर्ववर्णाश्रमसाधारणमेतत् । तथा चोत्तरत्र तस्य ग्रहणम् ॥ १४४ ॥

क्षारलवणं( ण )मधुमांसानि च वर्जयेत् ॥ १४५ ॥

गतमेतत् ॥ १४५ ॥

तस्य द्वंद्वं पात्राणामेक उपदिशन्ति पाकार्थ-  
भोजनार्थं वाससी परशुदात्रकाञ्जानाम् ॥ १४६ ॥

यानि पाकार्थं ताम्रमाण्डादीनि यानि च भोजनार्थानि कांस्यादीनि तेषां सर्वेषां वा  
कांस्यादीनां चतुर्णामेकैकस्य विधाय द्वंद्वे द्रव्ये उत्पाद्य( द्वे ) एकमु( क उ )पदि-  
शन्ति । काञ्जमपि वास्यादिति, उपकरणविशेषो दारुमयः ॥ १४६ ॥

एकैकमादायेतराणि दत्त्वाऽरण्यमवतिष्ठेत् ॥ १४७ ॥

तेषां पाकादिसाधनानां द्रव्याणामेकैकं द्रव्यं स्वयमादायेतराणि च भार्यायै दत्त्वाऽ-  
रण्यमवतिष्ठेतोपतिष्ठेत्समाश्रयेदिति ॥ १४७ ॥

तस्यारण्येनैव होमा( मो ) वृत्तिः प्रतीक्षाऽऽच्छा-  
दनं विहितम् ॥ १४८ ॥

तस्य वानप्रस्थस्यारण्यप्रदे(त्वे)शादूर्ध्वमारण्येनैव निवासा( नीवारा )दिना होमो  
वृत्तिः प्रतीक्षाऽऽच्छादनं विहितम् । [वृत्तिः] प्राणयात्रा । प्रतीक्षाऽतिथिपूजा । आच्छा-  
दनं वस्त्रं वल्कलादिना ॥ १४८ ॥

येषु कर्मसु पुरोडाशाश्चरवस्ते कार्याः ॥ १४९ ॥

येषु दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशा विहिता गृहस्थस्य तेजस्य तत्स्थाने चरवः  
कार्या न पशुबन्धादि(दौ) ॥ १४९ ॥

सर्वं चोप. शु सह स्वाध्यायेन ॥ १५० ॥

सर्वत्र कर्मकाण्डं साङ्गं प्रधानमुपांशु भवति । पारायणब्रह्मयज्ञोऽध्ययनेन सह तदप्यु-  
पांशु कर्तव्यम् ॥ १५० ॥

नक्षत्रमभ्याश्रावयेत् ॥ १५१ ॥



उपांशुवचनादेव सिद्धे वचनमामिमुख्यप्रतिषेधार्थम् । तेनारण्यस्था यथा नामिमुख्येन शृणुयुस्तावदुपांश्विति ॥ १५१ ॥

अग्न्यर्थः शरणम् ॥ १५२ ॥

शरणं गृहम् । तदग्न्यर्थमेव कर्तव्यम् ॥ १५२ ॥

आकाशे स्वयम् ॥ १५३ ॥

स्वयमाकाश एव विशेषे(वसे)त् ॥ १५३ ॥

अनुपस्तीर्णे शय्यासने ॥ १५४ ॥

शयनमासनं चामुपस्तीर्णे देशे कुर्यात् । न नु(तु) किञ्चिदुपस्तीर्य ॥ १५४ ॥

नवे सस्ये प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ १५५ ॥

नवे घान्धे प्रप्ते इयामाकनीवारादौ प्राप्ते जाते पुराणं पूर्वसंचितं सस्यमनुजानीयात्परित्यजेत् । अत्र मनुः—

त्यजेदाश्वयुजे मासि उत्पन्नं(मुन्यन्नं) पूर्वसंचितम् ।

जीर्णानि चैव वासांसि पुष्पमूलफलानि च ॥ इति ॥ १५५ ॥

भूयाःसमिच्छन्मत्यहमेव पात्रेण सायं प्रातरर्थमा-

हरेत् ॥ १५६ ॥

इदमेकाकिनो वानप्रस्थस्य । भूयांसं नियममिच्छन्न सस्यं संचिनुयात् । किं तर्हि । प्रत्यहमन्यहमेव पात्रेण येन केनचित्सायं प्रातरर्थमदनीयमाहरेद्वनस्थेभ्य एव ॥ १५६ ॥

एवं कियन्तंचित्कालं वर्जयित्वाः—

ततो मूलैः फलैः पत्रैस्तृणैरिति वर्तयश्चैरदन्ततः

प्रवृत्तान्यापोवायुराकाश इत्युत्तर उत्तरः संयोगः

फलतो विशिष्टः ॥ १५७ ॥ ( ख० १६ ) ।

सर्वं गतम् । निरूपिता आश्रमाः ॥ १५७ ॥ ( ख० १६ ) ।

अथेदानीं तेषामेव पक्षप्रतिपक्षरूपेण प्राधान्यमप्राधान्यं च निरूप्यते—

अथ पुराणे श्लोकावुदाहरन्ति । अष्टाशीतिसह-

स्राणि ये प्रजामीषिर ऋषयो दक्षिणेनार्यम्णः

पन्थानं ते श्मशानानि भेजिरे ॥ १५८ ॥

प्रजामीषिरे प्रजानामिष्टान्यभ्यनन्दन् । अर्यम्णो यो दक्षिणेन पन्था दक्षिणेन मार्गस्तं प्राप्य छन्दो(छान्दोग्यो)क्तेन विष्ण्या(धूमा)दिमार्गेण गत्वा पुनरभि(वि) संभूय

१ पटलः महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्यासमेतम् ।

२०९

श्मशानानि भेजिरे मरणं प्रापुः । जायस्व म्रियस्वेत्याजयं(जीवं)जयीताचमाशे-  
दिह(?)इति गृहस्थानां निन्दा ॥ १९८ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां नेषिर ऋषय उत्त-  
रेणार्यम्णः पन्थानं तेऽमृतत्वमहि भेजिरे ॥ १५९ ॥

ये तु प्रजातनुं नाम्यनन्दत(न्)उत्तरेण मार्गं प्राप्य शि(ष्यार्चि)रामार्गेण गत्वाऽमृतत्वं  
विमाक्तिव्यत्ययः, अमृतत्वं हि भेजिरे । वचनव्यत्ययः । समर्थाः संपद्यन्ते ॥ १९९ ॥

इत्यूर्ध्वरेतसां प्रशसाऽथापि संकल्पसिद्धयो  
भवन्ति ॥ १६० ॥

अपि च संकल्पसिद्धयो भवन्ति ॥ १६० ॥

तेषामूर्ध्वरेतसां तत्रोदाहरणम्—

यथा वर्षं प्रजादानं दूरे दर्शनं मनोजवता यच्चा-  
न्यदेवं युक्तम् ॥ १६१ ॥

यदि महत्यामनावृष्टौ वर्षतु देव इति ते कामयेरन्, कामवर्षी पर्जन्यो भवति ।  
यदि वा कंचिदपुत्रमनुगृह्णीयुः पुत्रोऽस्य जायतामिति पुत्रवानेव भवति । यदि वा  
तेष्ववस्थितास्ते तथैव हिमवन्तं दिदृक्षेरंस्तथैव तद्भवति । मनसो जवो येषां ते  
मनोजवाः । तेषां यावो मनोजवता । तां यदि कामयेरन् । नियत्यामेव का(लक)लायां  
प्राप्नुयामेति ततो यावता कालेन मनस्तं देशं प्राप्नोति तावता तं देशं प्राप्नुयुरिति ।  
यच्चान्यदेवं युक्तं रोगिणामारोग्यादि तदपि संकल्पादेव तथा भवति ॥ १६१ ॥

यस्मादेवं—

तस्माच्छ्रुतितः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टानेतानाश्र-  
मानेके ब्रुवते ॥ १६२ ॥

श्रुतितः 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इत्यादिश्रुत्याऽनुमतत्वादुक्तेन प्रकारेण  
प्रत्यक्षफलत्वाच्चेतानूर्ध्वरेतसामाश्रमान्विशिष्टान्गार्हस्थादुत्कृष्टानेके ब्रुवत इति ॥ १६२ ॥

तदिदं गार्हस्थ्यस्योत्कर्षप्रतिपादनेन नियोगं(रा) करोति—

त्रैविद्यवृद्धानां तु वेदाः प्रमाणमिति निष्ठा  
तत्र यानि श्रूयन्ते त्रीहियवपश्वाज्यपयः

कपालपत्नीसंबन्धान्युच्चैर्नीचैः कार्यमिति प्रसि-  
द्धाचारो न प्रमाणमिति मन्यन्ते ॥ १६३ ॥

अथवयवा विद्या त्रिविद्या त्रयो वेदाः । ज्ञानेन च(तां ये) पाठतश्चार्थतश्च व(वि)द-  
न्ति । ते त्रैविद्याः तेषु पक्कज्ञानास्त्रैविद्यवृद्धाः । तेषां वेदा एव प्रमाणमतीन्द्रियार्था (येऽर्थे)  
इति निष्ठा निर्णय इति । यथाऽऽह भगवाञ्जैमिनिः—‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ इति ।  
‘प्रत्यक्षमनिमित्तम्’ इति च । ततश्च तत्र वेदेषु यानि कर्माणि श्रूयन्ते । किं-  
लक्षणानि । ब्रह्मादिभिः संबन्धा(द्धा)नि उच्चैर्ऋचा क्रियते । उपांशु यजुषेत्येवमादि(दीनि)  
तैर्विरुद्ध आचारः प्रमाणं न भवतीति मन्यन्ते । एतदुक्तं भवति । सर्वेषु वेदेषु सर्वासु  
शाखास्वग्निहोत्रादीनि विश्वसृजामयन पर्यन्तानि कर्माण्येव तात्पर्येण विधीयन्ते । अतो  
गार्हस्थ्यमेव श्रेष्ठम् । ऊर्ध्वरेतसां त्वाश्रमास्तद्विरुद्धा [नैव] समाश्रयणीया यदि वेदाः  
प्रमाणमिति । तथा च गौतमः—‘ए[ऐ]काश्रम्यं त्वाचार्यैः [र्याः] प्रत्यक्षविधानाद्गार्ह-  
स्थ्यस्येति ॥ १६३ ॥

एवं गार्हस्थ्यं प्रशस्य ते श्मशानानि भोजिर इति निन्दां परिहरति—

यत्तु श्मशानमुच्यते नानाकर्मणामेषोऽन्ते पुरुष-  
संस्कारो विधीयते ॥ १६४ ॥

यत्तु गृहस्थानां श्मशानं श्रूयते स एष नानाकर्मणामन्ते पितृमेधारुणः पुरुषसं-  
स्कारो विधीयते । ननु(तु) पिशाचा भूत्वा श्मशानमेव सेवत(न्त) इति ॥ १६४ ॥

कुत इत्याह—

ततः परमनन्त्यफलमपरिमित(तं) स्वर्गशब्द-  
श्रूयते ॥ १६५ ॥

ततः परं श्मशानकर्मणोऽनन्तरमनन्त(न्त्यं) अपरिमित(तं) स्वर्गशब्दवाच्य फलं  
श्रूयते स एष यज्ञायुधो यजमानोऽञ्जसा स्वर्ग्यं लोकं प्राप्नोति । अनन्तस्वर्ग्यमिति द-  
कारश्छान्दसः । उपसर्जनः । अपपाठो वा ॥ १६५ ॥

पुनरेवं गार्हस्थ्यमेव प्रकारान्तरेण स्तौति—

अथाप्यस्य प्रजातिममृतमाम्नाय आह प्रजामनुप्र-  
जायसे तदु ते मर्त्यामृतमिति ॥ १६६ ॥

अथापि चास्य गृहस्थस्य प्रजातिं प्रजासंतानममृतममरणमाम्नायो वेद आह । हे  
मर्त्य मरणधर्मन्प्रजां जायमानामनु त्वं प्रजायसे त्वमेव प्रजारूपेण जायसे तदेव ते म-  
रणधर्मणोऽमृतममरणमिति । न त्वं त्रियमे त्वं प्रजारूपेण तिष्ठसीति ॥ १६६ ॥

उपपन्नं चैतदित्याह—

अथापि च स एवायं विरूढः पृथक्प्रत्यक्षे-  
णोपलभ्यते दृश्यते चापि सारूप्यं देहत्वमेवा-  
न्यत् ॥ १६७ ॥

अपि च स एवायं पृथग्विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । स एव द्विधा भूत इति  
लक्ष्यते । दृश्यते हि सारूप्यं द्वयोर्देहमात्रं तु भिन्नदेहत्वमिति । सा(स्वा)र्थिकस्त्व ॥ १६७ ॥

यदि पुत्ररूपेणावस्थानं किमेतावदेव नेत्याह—

ते शिष्टेषु कर्मसु वर्तमानाः पूर्वेषां सांपरायेण  
कीर्तिः(र्ति) स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ १६८ ॥

ते पुत्राः शिष्टेषु चोदितेषु कर्मसु वर्तमानाः पूर्वेषां पितृपितामहादीनां सांपरायेण  
परलोकेन संबन्धा(द्धा)नां कीर्तिं वर्धयन्ति । अस्यायं पुत्र एवंकर्माऽस्यायं पौत्र  
इति स्वर्गं च वर्धयन्ति । कीर्तिमतां हि स्वर्गवासः श्रूयते ॥ १६८ ॥

एवमपरोऽपरः परेषाम् ॥ १६९ ॥

एवमनेन प्रकारेण । कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ १६९ ॥

आ भूतसंप्लवात्ते स्वर्गजितः ॥ १७० ॥

भूतसंप्लवो महाप्रलयः । आ तस्मात्ते पुत्रिणः स्वर्गजितो भवन्ति ॥ १७० ॥

पुनः सर्गे बीजार्था भवन्तीति भविष्यत्पुराणे ॥ १७१ ॥

प्रलयानन्तरं सर्गः । तत्र संसारस्य बीजार्थाः प्रजापतयो भवन्तीति भविष्यत्पुराणे  
श्रूयते ॥ १७१ ॥

अथापि प्रजापतेर्वचनम् ॥ १७२ ॥

अपि च प्रजापतेरपि वाक्यमस्मिन्नर्थे भवति गार्हस्थ्य[मेव वरिष्ठ]मिति ॥ १७२ ॥

त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजातिं श्रद्धां तपो, यज्ञ-  
मनुप्रदानं य एतानि कुर्वते तैरु(रि)त्सह स्मो  
रजो भूत्वा ध्वंसतेऽन्यत्प्रशंसन्तीति ॥ १७३ ॥

त्रयीं विद्यानां(विद्यां) त्रयाणां वेदानामध्ययनम् । ब्रह्मचर्यमष्टाचत्वारिंशदित्यादिकम् ।  
प्रजातिं प्रजोत्पादनम् । श्रद्धामास्तिक्यम् । तप उपवासादि । यज्ञमग्निहोत्रादिसोमयागा-  
न्तम् । अनुप्रदानमन्तर्वेदि बहिर्वेदि प्रदानम् । य एतानि कर्माणि कुर्वते तैरुक्ते(रितै)रेव  
सह वयं स्मः । त एवास्माकं सहायाः । अन्यदूर्ध्वरेतसामाश्रमादिकं प्रशंसन्पुरुषो रजः

पांसुला(भूत्वा) ध्वंसते नश्यति । इतिशब्दो वचनसमाप्त्यर्थः ॥ १७३ ॥

यद्येवं तर्हि शिष्टेषु वर्तमानाः पुत्राः पूर्वेषां सुकीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति । य(त)था प्रतिषिद्धेषु वर्तमाना अकीर्तिं नरकं च वर्धयेयुस्तत्राऽऽह—

तत्र ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति यथा पर्णं  
वनस्पतेर्न परान्धिंसन्ति ॥ १७४ ॥

तत्र प्रजासंताने ये पापस्य कर्तारस्त एव ध्वंसन्ति । ध्वंसनेऽपि न परान् पित्रादीन् हिंसन्ति कीटादिदूषितं तदेव पतति न वनस्पतिं शाखां वा पातयति तद्वत् ॥ १७४ ॥

नास्यास्मिन्लोके कर्मभिः संबन्धो विद्यते तथा  
परस्मिन्कर्मफलैः ॥ १७५ ॥

अस्येति सामान्यापेक्षमेकवचनम् । अस्य पित्रादेः पूर्वपुरुषस्यास्मिन्लोके पुत्रकृतैः कर्मभिः संबन्धो न विद्यते । दृष्टान्तो यथा—पुत्रकृतेषु कर्मसु पित्रादेः कर्तृता नास्ति तथा परस्मिन्लोके कर्मफलैरपि संबन्धो नास्तीत्यर्थः ॥ १७५ ॥

अथापि प्रजापतेर्ऋषीणामित्ययं सर्गः ॥ १७६ ॥

प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य ऋषीणां च मरीच्यादीनामयं सर्गो दैवो हि नि(वि)सर्गान्तः (देवादितिर्त्यगन्तः) । न (ते) चाध्वस्ता एव स्वे स्वे पदे वर्तन्ते । यदि पुत्राः पापकृतः स्वयं ध्वंसमानाः परानपि ध्वं(स)सेयुस्तदेतन्नोपपद्यते । पुण्यकृतः सुखेनाद्यापि वर्तन्त इति ॥ १७६ ॥

अत्रोदाहरणमाह—

तेषां प्रकृतयः परा ज्वलन्त्य उपलभ्यन्ते ॥ १७७ ॥

तत्र सर्गे ये पुण्यकृतो वसिष्ठादयः प्रकृतयः शरीराणि परा उत्कृष्टा ज्वलन्त्यो दीप्यमाना उपलभ्यन्ते । दिवि यथा सप्तर्षिमण्डलम् । श्रूयते च—‘सुकृतां वा एतानि ज्योतीर्ष्वपि यन्नक्षत्राणि’ इति । इदमपि प्रमाणं पुत्राणां ध्वंसे पूर्वेषामपि न ध्वंस इति ॥ १७७ ॥

स्यात्तु कर्मावयवेन तपसा वाकश्चित्सशरीरोऽन्त-  
वन्तं लोकं जयेद “दस्वर्गं लोकं जयेद” भिस्वर्गं  
लोकं जयतीति संकल्पसिद्धिः स्यान्न ततो ज्येष्ठा  
(ज्येष्ठ्यमा)श्रमाणाम् ॥ १७८ ॥ [ ख० १७ ] ।

५ पटलः महादेवदीक्षितविरचितोऽद्वैतलाव्याख्यासमेतम् ।

२१३

कर्मावयवेन तपसा पूर्वार्जितानां कर्मणां भुक्तशेषेणैकदेशेन तपसा वा तन्निष्ठेन कश्चि-  
दूर्ध्वरेता सह शरीरेणान्तवन्तं लोकं जयेदभिस्वर्गं लोकं जयतीति यत्तस्यासं-  
वेऽपि यच्च संकल्पादेव सिद्धिः स्यादिति तदपि स्यात् । न तु तदाश्रमाणां ज्यैष्ठ्यका-  
रणमिति । 'तदेवमे(मै)काश्रम्यं त्वाचार्य' इत्येव पक्षः स्थापितः । अन्ये मन्यन्ते—  
सर्व आश्रमा दूषिता अदूषिताश्च भवन्ति । ततश्च तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः  
क्षेमं गच्छतीत्येतदेव स्थितमिति ॥ १७८ ॥ (ख० १७) ।

व्याख्याताः सर्ववर्णानां साधारणवैशेषिका

धर्मा राज्ञस्तु विशेषाद्वक्ष्यामः ॥ १७९ ॥

उक्तवत्प्र(क्ष्य)माणसंकीर्तनं श्रोत्र(तृ)बुद्धिसमाधानार्थम् । अहिंसासत्यास्तेयादयः  
सर्ववर्णानां साधारणा धर्माः । अध्ययनादयश्चयाणाम् । अध्यय(ध्याप)नादयो ब्राह्म-  
णस्य । युद्धादयः क्षत्रियस्य । कृष्यादयो वैश्यस्य । शुश्रूषा शूद्रस्य । राजाऽभिषिक्तो  
विवक्षितः । तस्यैव हि वक्ष्यमाणं धर्मजातं संभवति ॥ १७९ ॥

दक्षिणाद्वारं वेष्टम पुरं च मापयेत् ॥ १८० ॥

वेष्टम गृहम् । पुरं नगरम् । तदुभयमपि दक्षिणाद्वारं मापयेत् । अ(स्थ)पत्यादिभिः  
कारयेत् । दक्षिणपार्श्वे द्वारं यस्य तथोक्तम् ॥ १८० ॥

अन्तरस्यां पुरि वेष्टम ॥ १८१ ॥

सर्वेषामेव पुराणां मध्ये या पूस्तस्यामन्तरस्यां पुरि वेष्टम मापयेदात्मनः ॥ १८१ ॥

तस्य पुरस्तादावसथस्तदामन्त्रणमित्याचक्षते ॥ १८२ ॥

तस्य वेष्टमनः पुरस्तादावसथः कारयितव्यः । एतस्य वसन्त्यस्मिन्नित्यावसथः । आस्था-  
नमण्डपः । तस्याऽऽमन्त्रणसंज्ञा ॥ १८२ ॥

दक्षिणेन पुरं दक्षिणोदगद्वारं सभा कार्या यथोभयं  
संदृश्येत बहिरन्तरं च ॥ १८३ ॥

दक्षिणेनेत्येनवन्तम् । पुरमिति 'एनपा द्वितीया' इति द्वितीयान्तम् । पुरस्य दक्षिणतोऽ-  
दूरे सभा कार्या । तथा दक्षिणोदगद्वारं दक्षिणस्यामुत्तरस्यां दिशि द्वारे यस्याः सा  
तथोक्ता । किमर्थमुभयत्र द्वारमिति चेत् । यद्वह्निर्वृत्तं यच्चाभ्यन्तरवृत्तं तदुभयमपि यथा  
संदृश्येतेति । किमर्थमिति ॥ १८३ ॥

सर्वत्रैवाजस्रा अग्नयः स्युः ॥ १८४ ॥

वेश्मन्यावसथे सभायामित्येतेषु सर्वेष्वेवावस्थानेषु लौकिकाग्नयोऽजस्ताम्रयः स्युः  
रविच्छेदेन धार्याः ॥ १८४ ॥

अग्निपूजा च नित्या यथा गृहमेधे ॥ १८५ ॥

तेष्वेवाग्निषु नित्यमाग्निपूजा कार्या । यथा गृहमेध औपासने सायंप्रातर्होम इत्यर्थः ।  
मन्त्रान् ( व ) पि ताने ( वे ) व द्रव्यमपि तदेव ॥ १८६ ॥

आवसथे श्रोत्रियावराध्यानतिथीन्वासयेत् ॥ १८६ ॥

आवसथास्ये स्थानेऽतिथीन्वासयेत् । ते विशेष्यन्ते श्रोत्रियावराध्यानिति । अवर-  
पर्यायोऽवराध्याशब्दः । यदि सर्वान्वासयितुं न शक्नोति श्रोत्रियानपि तावद्वासये  
दिति ॥ १८६ ॥

तेषां पूजा श्रेयस्यात्मनः कार्या ॥ १८७ ॥

आत्मनो यत्क्रियते ततोऽपि श्रेष्ठा पूजा कार्याऽतिथीनाम् । तेभ्यो या पूजा  
साऽऽत्मकार्यादपि श्रेष्ठाऽऽवश्यक्री ॥ १८७ ॥

तेभ्यो यथागुणमावसथमन्नपानं च विदेयम् ॥ १८८ ॥

तेषामतिथीनां यथागुणं विद्यावृत्ताद्यनुगुणमावसथादि विदेयं विशेषेण देयम् ।  
आवसथं पाकार्थं ( अपव ) करकन्नदयः ( दि ) । अन्नमोदनादि । पानं तक्रादि ॥ १८८ ॥

सर्वाणीतश्च स्याद्गुरुनमात्याश्च नातिजीवेत् ॥ १८९ ॥

गुरवः पित्रादयः । अमात्या मन्त्रिणः । तान्नातिजीवेत् । भक्षभोज्याच्छादनादिषु  
तान्नातिश्चयीत ॥ १८९ ॥

न चास्य विषये क्षुधा रोगेण हिमातपाभ्यां

वाऽवसीदेदभावात्कश्चित् ॥ १९० ॥

अस्य राज्ञो विषये क्षुधाऽऽहाराभावेन बुभुक्षया । रोगेण व्याधिना । हिमेन नीहारेण ।  
वर्षादीनामप्युपलक्षणमेतत् । आतप आदित्यरश्मितापः । एतैः प्रकारैरभावादबुद्धिपूर्वं  
वा नकारैर्न कश्चिद् ( द्वा ) ह्यणोऽवसीदेदवसन्नो न स्यात् । राज्ञोऽप्ययमपराधो यथाऽऽ-  
हाराद्यभावेन कश्चिदवसन्नः स्यात् । आपस्तम्बे विशेषः—‘ बुद्धिपूर्वं वा कश्चित् ’ ।  
तस्यार्थः— बुद्धिपूर्वं वेत्यत्रोदाहरणम् । यदा कश्चित्करणं कृणुं वा दाप्यो भवति  
तदा नासौ हिमातपयोरुपवेशयितव्यः । भोजनादिवि ( द्वा नि ) रोधयः ( द्वा यः ) ।  
तथा कुर्वाणो ( णं ) राजा दण्डयेदिति ॥ १९० ॥

सभायां मध्येऽधिदेवनमुद्धत्याबोक्ष्याक्षान्निवप

( पे ) यथार्थान्युगमान्वैभीतकान् ॥ १९१ ॥

पूर्वोक्तायां सभायां मध्येऽधिदेवनं यस्योपरि कित्वा अक्षेर्दीव्यन्ति तत्स्था-  
नमधिदेवनम् । तत्पूर्वं काष्ठादिनोद्धन्ति । उद्धृत्यावोक्षति । अवोक्ष्य तत्राक्षान्यु-  
ग्मसंख्यान्विभीतकवृक्षस्य विकारभूतान्यथार्थान्यावद्भिर्द्युतं निर्वर्तते तावतो निवपति । यः  
क[ कः, प ]स्तत्र नियुक्तः । स हि तन्नामा ॥ १९१ ॥

आर्या विशुचयः सत्यशीला दीवितारः स्युः ॥ १९२ ॥

आर्या द्विजातयः । विशुचयोऽर्थशुद्धाः सत्यशीलाः सत्यवादिनः । एवंभूता एव  
पुरुषास्तत्र दीवितारो देवितारः स्युः । [ ते ] एवं तत्र देवितुं लभत ( न्ते ) इत्यर्थः ।  
तत्र ( ते च ) तत्र देवित्रा ( त्वा ) यथापहिता ( भाषितं ) विहितपणं सनि ( मि ) काय  
दत्त्वा गच्छेयुः । स च राज्ञे तमायमहरहः प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं दद्यात् । स एव  
स्थानान्तरे दीव्यतां ( तो ) दण्डयेत् । सभास्थाने च कलहकारान् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

गच्छल्लिव ( ग्लहे शतिक ) वृद्धेस्तु सद्भिः क[ भिकः ] श्वकं शतम् ।

गृह्णीयाद्धूमकित्वादितराद्दशकं शतम् ॥

स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे ( ज्ञे ) भागं यथाकृतम् ।

सि ( जि ) तमुद्धा ( द्ग्रा ) हयेजैत्रं ( ज्जेत्रे ) दद्यात्सत्य ( त्यं ) वदा ( चः )

क्षयी ( मी ) ॥ १९२ ॥

सर्वधर्माणां सर्वधर्मानुष्ठानानि नियमेषु च युक्तः

स्यात् ॥ १९३ ॥

सर्वेषां धर्माणां स्वकर्मानुष्ठानानि नियमेषु च स्वकर्मानुष्ठानं प्रजापालनादि तत्र ये  
अनि ( ये नि ) यमाः ( मा नी ) अनीतवस्तेषु च युक्तः सावधानः स्याद्भवेत् । अनीतयो  
न कार्या इत्यर्थः ॥ १९३ ॥

आयुधग्रहणं नृत्यगीतवादित्राणि राजाधीनेभ्योऽन्यत्र

न विद्येरन् ॥ १९४ ॥

आयुधग्रहणादीनि राजाधीनेभ्यो राज्ञः यत्ता ये पुरुषास्तेभ्योऽन्यत्र न विद्येरन्  
भवेयुः । उत्सवादिष्वन्यत्रापि भवत्याचारः ॥ १९४ ॥

क्षेमकृद्राजा न चास्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा

तस्करभयं विद्यते ॥ १९५ ॥

अस्य राज्ञो विषये ग्रामेऽरण्ये च चोरभयं न भवति । स एव राजा क्षेमकृत् क्षेम-  
करो न त्वन्यः शतं तुभ्यमिति ददानोऽपि ॥ १९५ ॥



भृत्यानामनुपरोधेन क्षेत्रं वित्तं च ददद्ब्राह्मणेभ्यो  
यथार्हमनन्ताल्लोकानभिजयति ॥ १९६ ॥

भृत्यानामनुपरोधेन भृत्यवर्गस्य यथोपरोधो न भवति तथा ब्राह्मणेभ्यो यथार्हं  
विद्यावृत्ताद्यनुगुणं क्षेत्रं वित्तं च दद्यात् । दददनन्ताल्लोकानभिजयति ॥ १९६ ॥

ब्राह्मणस्वान्यपजिहीर्षमाणो राजा यो हन्यते  
तमाहुरात्मयूपो यज्ञोऽनन्तदक्षिण इति ॥ १९७ ॥ ( ख० १८ ) ।

ब्राह्मणस्वानि चोरादीभिरपहृतान्यपजिहीर्षमाणे(णो ब्राह्मणे)भ्य आदा(दाना)  
यावजित्य ग्रहीतुमिच्छन्नसौ राजा यदि चोरैर्हन्यते तमात्मयूपोऽनन्तदक्षिणो यज्ञ  
इत्याहुर्धर्मज्ञाः । संग्रामे युद्धयज्ञे तस्याऽऽत्मा यूपस्थानीयः । आत्मैति शरीरमाह ।  
अन्तरा यदि चोरैर्हन्यते तमात्मयूपोऽनन्तदक्षिणो यज्ञ इत्याहुः । आत्मा तु पशु-  
स्थानीयः । प्रत्यानिर्नीषितं द्रव्यं दक्षिणा । सूत्रे तं यज्ञमित्याहुरिति ॥ १९७ ॥ ( ख० १८ ) ।

एतेनान्ये शूरा व्याख्याताः प्रयोजने युध्यमाना-  
स्तनुत्यजः ॥ १९८ ॥

अन्ये राजव्यतिरिक्ता अपि यदि शूराः सन्तो ब्राह्मणस्वापहारामिर्युध्यमानाश्चोरैर्हता-  
स्तेषामपि तथैव यज्ञकृतां फलं पूर्वोक्तं भवति । प्रयोजनग्रहणमन्यस्यापि धर्मस्य कार्य-  
स्योपलक्षणम् । तदेवमपि युध्यमानास्तथैव फलं लभन्ते ॥ १९८ ॥

ग्रामेषु निगमेषु चाऽऽर्याञ्छुचीन्सत्यशीलान्ध-  
मार्थिकुशलान्प्रजागुप्तये निदध्यात् ॥ १९९ ॥

ग्रामादिषु प्रजासंरक्षणार्थमेतादृशान्पुरुषांस्त्रैवर्णिकान्स्थापयेदाधिकारिणः शुचीन्निर्म-  
लान्तःकरणान्सत्यवादिनो धर्मज्ञानर्थशास्त्रेणैवपि कुशलान् ॥ १९९ ॥

तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः ॥ २०० ॥

तेषां निगुक्तानां ये पुरुषास्तेऽपि तथागुणा आर्यादिगुणा एव स्युः ॥ २०० ॥

सर्वतो योजनं नगरं तस्करेभ्यो रक्षयम् ॥ २०१ ॥

सर्वतः सर्वासु दिक्षु योजनमात्रं नगरं तस्करेभ्यो रक्षणीयम् ॥ २०१ ॥

क्रोशो ग्रामेभ्यः ॥ २०२ ॥

ग्रामेभ्यस्तु सर्वासु दिक्षु क्रोशो रक्षयः । ग्रामेभ्यः ' यतश्चाध्वकालपरिमाणं तत्र  
पञ्चमी वक्तव्या ' इति पञ्चमी ॥ २०२ ॥

तत्र यन्मुष्यते तैस्तत्प्रतिदाप्यम् ॥ २०३ ॥

६ पटलः ] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्याख्यासमेतम् ।

२१७

तत्र योजनमात्रे क्रोशमात्रे वा यन्मुष्यते चोर्यते ते न(नि)युक्तास्तत्प्रतिदद्युः ।  
राजा तैस्तत्प्रतिदापयेदिति ॥ २०३ ॥

धर्म्यः शुल्कमवहारयेत् ॥ २०४ ॥

ग्राहयेदिति । मूलादिषु विशेषस्तेनैवोक्तः—मूलफलपुष्पौषधमकरमिति ॥ २०४ ॥

अकरः श्रोत्रियः ॥ २०५ ॥

श्रोत्रियाद्राज्ञा करो न ग्राह्यः ॥ २०५ ॥

सर्ववर्णानां स्त्रियः ॥ २०६ ॥

अकरा इति परिणामः ॥ २०६ ॥

कुमाराश्च प्राग्व्यञ्जनेभ्यः ॥ २०७ ॥

व्यञ्जनानि श्मश्रादीनि । यावत्तानि नोत्पद्यन्ते तावदकराः ॥ २०७ ॥

ये च विद्यार्थी वसन्ति ॥ २०८ ॥

विद्यामुद्दिश्य गुरुषु ये वसन्ति तेऽसमाप्तविद्या अन्यकराः ॥ २०८ ॥

तपस्विनश्च ये धर्मपराः ॥ २०९ ॥

धर्मपरा इति किम् । येऽभिचारकमन्त्रासिद्धये तपस्तप्यन्ते तेऽकरा मा भूवन्निति  
॥ २०९ ॥

शूद्रश्च पादावनेक्ता ॥ २१० ॥

त्रैवर्णिकानां पादावनेजनवृत्तिर्यः स शूद्रोऽप्यकरः ॥ २१० ॥

अन्धमूकबधिररोगाविष्टाश्च ॥ २११ ॥

अन्धादयोऽप्यकराः ॥ २११ ॥

ये व्यर्था द्रव्यपरिग्रहैः ॥ २१२ ॥

ये परित्राजकादयो द्रव्यपरिग्रहैर्व्यर्था निष्प्रयोजनाः शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिग्रहः  
प्रतिषिद्धस्तेऽप्यकराः । तथा च वसिष्ठः—अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननाथः प्रव्रजितो  
बालवृद्धतरुणप्रजा(शा)तान्ता इति ॥ २१२ ॥

अबुद्धिपूर्वमलंकृतो युवा परदारमनुप्रविशन्कुमारीं

वा वाचा बाध्यः ॥ २१३ ॥

यत्र परदारा आवस(आस)ते कुमारी(री) वा पतिवरा तत्र युवाऽलंकृतोऽबुद्धिपूर्व-  
मज्ञानादनुप्रविशन्वाचा बाध्यः 'अत्रा(त्रे)पमास्ते मां(मा) प्रतीक्षत(विशः)'  
इति ॥ २१३ ॥

बुद्धिपूर्वं तु दुष्टभावो दण्ड्यः ॥ २१४ ॥

यस्तु जानन्नेव प्रलोभनार्थं दुष्टभावः प्रविशति स दण्ड्यः । द्रव्यानुरूपमपराधानुरूपं च । दुष्टभावग्रहणमाचार्यादिप्रोषितस्य प्रवेशे दण्डो मा भूदिति ॥ २१४ ॥

संनिपाते वृत्ते शिश्रच्छेदनं सवृषणस्य ॥ २१५ ॥

संनिपातो मैथुनम् । तस्मिन्वृत्ते शिश्रच्छेदनं दण्डः । सवृषणस्येत्युपसर्जनस्यापि शिश्रस्य विशेषणम् । सवृषणस्य शिश्रस्य च्छेदनमिति ॥ २१५ ॥

कुमार्यां तु स्वान्यादाय वास्यः ॥ २१६ ॥

कुमार्यां तु संनिपाते वृत्ते सर्वस्वहरणं कृत्वा देशान्निर्वास्यः ॥ २१६ ॥

अथ राज्ञा भृत्ये ॥ २१७ ॥

अथ संनिपातात्प्रभृति परदारकुमार्यां राज्ञा भृत्ये ग्रासाच्छादनेन भर्तव्ये ॥ २१७ ॥

रक्ष्ये चात ऊर्ध्वं मैथुनात् ॥ २१८ ॥

अतः प्रथमात्संनिपातादूर्ध्वं मैथुनाच्च रक्ष्ये । यथा पुनर्मैथुनं न चरतस्तथा कार्यं ॥ २१८ ॥

चरितनिर्वेषं स्वामिम्योऽवसृजेत् ॥ २१९ ॥

एवं ते यदि निरुद्धे निर्वेषमुपगच्छतस्तदा स्वामिम्यस्ते अवसृजेत् । परदारान्मित्रं श्वशुराय वा कुमार्यां पित्रे भ्रात्रे वा । अनम्युपगमे तु तस्य प्रायश्चित्तं यावज्जीवं निरोधः ॥ २१९ ॥

चरिते यथापुरं धर्मसंबन्धः ॥ २२० ॥

चरिते तु निर्वेषे यथापुरं यथापूर्वं धर्मेण संबन्धो भवति । यस्मादेवं तस्मादवश्यं प्रायश्चित्तं कारयितव्यम् । यज्ञविवाहादौ न कश्चन दोष इति ॥ २२० ॥

परदारप्रसङ्गादिदमुच्यते—

न सगोत्रस्थानीयां परेभ्यः समाचक्षीत ॥ २२१ ॥

योऽनपत्य आत्मनः शक्त्यभावं निश्चित्य क्षेत्रज्ञं पुत्रमिच्छन्मार्त्यां परत्र नियुङ्क्ते मृते वा तस्मिन् तत्पित्रादयः संतानकाङ्क्षिणस्तद्विषयमेतत् । कुलान्तरप्रविष्टा सगोत्रस्थानीया । सा हि पूर्वं पितृगोत्रा सती भर्तृगोत्रधर्मैरधिक्रियते । अतः सा भर्तृपक्षाणां सगोत्रस्थानीया भवति । भर्ता तु साक्षात्सगोत्रां तां सगोत्रस्थानीयां न परेभ्यः (भ्योऽपगोत्रेभ्यः समाचक्षीत । इयमनपत्याऽस्यामपत्यमुत्पाद्य[ता]मिति । सगोत्रायेव तु समाचक्षीतेति ॥ २२१ ॥

किं च—

कुलाय हि स्त्री प्रदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ २२२ ॥

कुलाय स्त्री कन्या कचिद्देशेषु दीयते । गोत्रे यैः कैश्च(श्चि)दप्यनुभूयते । उक्तं च बृहस्पतिना—

अमर्तृकभ्रातृभार्याग्रहणं नातिदूषितम् ।

कुले कन्याप्रदानं च देशेष्वन्येषु दृश्यते ॥ इति ॥ २२२ ॥

तामिमं नियोगं दूषयति—

तदिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रातिपन्नम् ॥ २२३ ॥

केषुचिद्देशेषु यद्यप्येवं पूर्वं कृतवन्तस्तथाऽपि तदद्यत्वे विप्रतिषिद्धम् । कुतः । इन्द्रियदौर्बल्यात् । दुर्बलेन्द्रिया ह्यद्यत्वे मनुष्याः । ततश्च शास्त्रव्याजेनापि भर्तृव्यतिक्रमेऽतिप्रसङ्गापत्तिः ॥ २२३ ॥

सगोत्रा(त्र)विषये च यो विशेषः सोऽपि नास्तीत्याह—

अविशिष्टं परत्वम् हि पाणेः ॥ २२४ ॥

येन पाणिना पूर्वमाग्निसाक्षिकं पाणिर्गृहीतः तस्याः कन्यायाः पाणेरन्यो भवति सगोत्रस्यापि पाणिः । यस्मादेव पाणेः परत्वमाविशिष्टं समानं तस्मादविशेष इति । अवशिष्टमित्यपपाठः ॥ २२४ ॥

पाणिरन्यो भवति को दोषः—

तदव्यविक्रमे पुनरुभयोर्नरकः ॥ २२५ ॥

तस्य पाणेरव्यतिक्रमे पुनरुभयोर्दम्पत्योर्नरको भवति । पुनरिति प्रसिद्धद्योतको निपातः ॥ २२५ ॥

नियमारम्भणो हि वर्षीयानभ्युदय एवमारम्भ-  
णादपत्यात् ॥ २२६ ॥

योऽयं दम्पत्योः परस्परं नियमः स आरम्भणो यस्य स नियमारम्भणः । एवंभूतो योऽभ्युदयः स एव वर्षीयान् । एवमुक्तेन प्रकारेण यदपत्यमारभते तस्मादेवमारम्भ-  
माणादपत्याद्वर्षीयानिति । अपत्यादिति प्रायेण पठन्ति ॥ २२६ ॥

वाश्य आर्यः शूद्रायाम् ॥ २२७ ॥

आर्यैर्वर्णिकः शूद्रायां परभार्यायां प्रसक्तो राज्ञा राष्ट्राद्वाश्यो निर्वास्यः ॥ २२७ ॥

वध्यः शूद्र आर्यायाम् ॥ २२८ ॥

शूद्रस्त्वार्यायां त्रैवर्णिकस्त्रियां प्रसक्तो वध्यः । आर्यास्त्रैवर्णिकाः । शूद्रायां परमा-  
र्यायां प्रसक्ता एतन्न(च)यज.(योऽन्तः)पुराधि(दि)ष्वधिकृतो रक्षकः सन् स्वयमेव  
गच्छति तस्य भवति । अन्यस्य तु पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं शिश्रच्छेदनं द्रष्टव्यम् । तथा च  
शूद्राधिकारे गौतमः—‘आर्यरूपधिगमने लिङ्गोद्धारः स्वहारश्च गोघ्ना चेद्बधोऽधिकः’  
इति । याज्ञवल्क्येन तु प्रातिलोम्ये(न) गमनमात्रे वध उक्तः । यथाऽन्त्यजात(१) ।

स्वजातानुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसां स्त्रीणां नासादिकर्तनम् ॥ इति ।

सोऽनुवध्याभ्यां सा(बन्धाम्यासाद्य)पेक्षो द्रष्टव्यः । तथा ‘वाश्य आर्यः शूद्रायाम् ।  
इत्याचार्यवचनम<sup>१</sup>यनुवध्याभ्यां सापेक्षः(क्षम्) । ब्राह्मणादेः क्रमविवाहे वा शूद्रा  
तद्विषयं वा द्रष्टव्यम् ॥ २२८ ॥

दारं चास्य कर्षयेत् ॥ २२९ ॥

अस्य शूद्रस्य या दारभूता तेन भुक्ता त्रैवर्णिकस्त्री तां च कर्षयेत् । तच्च नियमो  
पवासैर्या प्रजाता न भवति तद्विषयमेतत् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण संगताः ।

अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्ते भवेत्तु या(न नेवराः ॥ इति ॥ २२९ ॥

सवर्णायामन्यपूर्वायाः सकृत्संनिपाते पादः पतति ॥ २३० ॥

अन्यः पूर्वः पतिरस्या अन्यपूर्वा । परभार्या । तस्याः सवर्णयाः सकृद्गमने पादः  
पतति । पतितस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं तस्य तुरीयोऽशस्त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं  
ब्रह्मचर्यमस्य प्रायश्चित्तम् । एतच्च क्षत्रि(श्रोत्रि)यभार्यायामृतकाले कामतः प्रथमदूष-  
कस्य ब्राह्मणस्य । तत्र गौतमः—‘द्वे परदारे त्रीणि श्रोत्रियस्य’ इति ॥ २३० ॥

एवमभ्यासे पादः पादः ॥ २३१ ॥

एवमभ्यासे प्रत्याभ्यासे पादः पादः पतति ॥ २३१ ॥

चतुर्थे सर्वम् ॥ २३२ ॥

चतुर्थे संनिपाते सर्वमेव पतति । ततश्च पूर्णं द्वादशवार्षिकं कर्तव्यम् । तृतीये नव  
वर्षाणि । द्वितीये षड् वर्षाणि । एतच्च प्रतिप्रयोगं स्त्रीभेदेन प्रथमदूषकस्य । एकस्यामेव  
त्वभ्यासे कल्प( लप्य )म् । तत्र ‘यत्पुंसः परदारेषु तच्चैतां चो( चा )रयेद्ब्रतम्’  
इति स्मरणात् । स्त्रिया अपि प्रतिप्रयोगं पादः पतति । तदनुरोधेन कल्प्यम् ॥ २३२ ॥

जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्याऽऽर्यं धार्मिकमाक्रोशतः ॥ २३३ ॥

शूद्रो द्विजातीनामन्यतमं धार्मिकं स्वकर्मस्थं यमाक्रोशति निन्दति विगर्हते तदा तस्य जिह्वा च्छेत्तव्येति । मनुस्तु सामान्येनाऽऽह—

येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराध्नुयात् ।

तदङ्गं तस्य च्छेत्तव्यं तन्मनोरनुशासनम् ॥ इति ।

गौतमस्तु—‘ शूद्रो द्विजातीनभिः सं ] धायान्हित्य च वाग्दण्डपारुष्याभ्यामङ्ग-  
मोच्यो येनोपहन्त्यात् ’ इति ॥ २३३ ॥

वाचि पथि शय्यायामासने वेत्ति समीभवतो

दण्डताडनम् ॥ २३४ ॥

यस्तु शूद्रो वागादिष्वार्यैः समी भवति न तु तदर्थभूतं तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यं  
स दण्डेन ताडयितव्य इति वाच्यम् । अयमस्य दण्डः ॥ २३४ ॥

पुरुषवधे स्तेथे भूम्यादान इति स्वान्यादाय

वधः ( ध्यः ) ॥ २३५ ॥

भूम्यादानं परक्षेत्रस्य बलात्स्वीकारः । पुरुषवधादिषु निमित्तेषु शूद्रः सर्वस्वहरणं  
कृत्वा पश्चादध्यो मारयितव्यः ॥ २३५ ॥

चक्षुर्निरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ॥ २३६ ॥

एतेषु निमित्तेषु ब्राह्मणस्य चक्षुर्निरोधः कर्तव्यः । पट्टबन्धादिना चक्षुषी निरोद्धव्ये  
यथा यावज्जीवं न पश्यति । न तूत्पाटयितव्ये । न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः ।  
‘ अक्षतो ब्राह्मणो ब्रजेत् ’ इत्यादिस्मरणात् । चक्षुर्निरोध इति क्वचित्पाठे रेफलोप-  
श्लान्दसः ॥ २३६ ॥

नियमातिक्रमणमन्यं वा रहसि बोधयेदा समा-

पत्तेः ) ॥ २३७ ॥

यो वर्णाश्रमप्रयुक्तानि ( क्षि ) यमानतिक्र ( क्रा ) मति तं नियमातिक्रामिणमन्यं वा  
प्रतिषेधा ( पिद्धा ) नां कर्तारं रहसि बोधयेत् । तं निगदि ( डि ) तं निरुध्या ( न्ध्या ) त् ।  
आ समापत्तेः यावदसौ नियमान्प्रतिपत्स्येत ‘ प्रतिषिद्धेभ्यो निवर्तिष्ये ’ इति ब्रूयात् ॥ २३७ ॥

असमापचौ वाश्यः ॥ २३८ ॥

यद्यसौ दीर्घकालं निरुद्धोऽपि न समापयेत ततो वाश्यो निर्वास्यः ॥ २३८ ॥

आचार्य ऋत्विक्स्नातकस्तु श्व [ कः श्व ] शूरो राजेति

त्राण५ स्मुरन्यत्र वध्यात् ॥ २३९ ॥ ( ख० १९ ) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) सप्तविंशप्रश्ने

पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

यदि दण्डे प्रवृत्ते राजानं, आचार्यो ब्रूयात् 'अहमेनमतः पा[ वा ]रनि[ यि ]-  
ष्यामि मुच्यताम[ य ]मिति' ततोऽङ्गदण्डे प्राप्तेऽर्धदण्डः । अर्धदण्डे प्राप्ते ताडनम् ।  
ताडने प्राप्ते धिग्दण्डमिति कृत्वा तद्वशे विसृजेत् । एवमुत्तिगिति । स्नातको विद्या-  
व्रताभ्याम् । राजा, अनन्तरादिः सर्वः । एते राज्ञः समान्याः । अतस्ते दण्डस्य त्राणं  
स्युः । उक्तेन प्रकारेण रक्षका भवेयुः । नान्यः कश्चित् । तेऽप्यन्यत्र वध्यात् ।  
यस्य वधानुगुणोऽपराधो न तस्याऽऽचार्यादयोऽपि त्राणम् । हन्तव्य एव स इति  
॥ २३९ ॥ ( ख० १९ ) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-  
मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः पटलः ।

क्षेत्रं परिगृह्योत्थानाभावात्फलाभावे यः समृद्धः  
स भावि तदपहार्यः ॥ १ ॥

वैश्यवृत्तिः परक्षेत्रं कृष्यर्थं परिगृह्य बहुत्थानं पतितं कृषिविषयं न कुर्यात्तदभावा-  
त्स्वफलं न स्यात्तस्मिन्निमित्ते स कर्षकः समृद्धेरेव तस्मिन्भोगे यद्भावि फलं तदपहार्योऽ-  
पहारायितव्यः । राज्ञा क्षेत्रस्वामिने दातव्यः ॥ १ ॥

अवशिनः कीनाशस्य कर्मन्यासे दण्डताडनम् ॥ २ ॥

कीनाशः कर्षकः । तस्यावशिनोऽस्वतन्त्रस्य निर्धनस्य कर्मन्यासे स चेत्कृषिकर्म न्य-  
सेद्विच्छिन्नात्तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यं स दण्डेन ताडयितव्यः । अर्थाभावाद्  
(नार्थ)दण्डः । अपर आह—अवशी, अवश्योऽविधेयो यदि क्षेत्रं परिगृह्यावशिः(शिनः)  
कीनाशस्य कृषिकर्म न्यसेन्न स्वयं कुर्यात्तदा स परिगृह्यो दण्डेन ताडयितव्य इति ।  
यदि वाऽवशिन इति बहुव्रीहिः यस्य कीनाशस्या(स्य) वशी, स्वतन्त्रः क्षेत्रवान्नास्ति स  
यदि पूर्वकृष्टस्य क्षेत्रस्य कृषिकर्म न्यसेन्न कुर्यात्तस्य स्याद्दण्डताडनं दण्ड इति  
राजपुरुषस्य ॥ २ ॥

तथा पशुपस्य ॥ ३ ॥

पशुपो गोपालः । तस्यापि कर्मन्यासे पालनस्याकरणेऽस्य दण्डेन ताडनं दण्डः  
॥ ३ ॥

अवरोधनं चास्य पशूनाम् ॥ ४ ॥

ये चास्य(स्मै) पशवो रक्षणाय समर्पितास्तेषां चावरोधनमपहरणं कर्तव्यम् । अन्यस्मै गोपाय समर्पणीया इति ॥ ४ ॥

हित्वा व्रजम(मा)शिनः कर्षयेत्पशून्नातिवापे-  
यात् ॥ ५ ॥

ये पशून्धे( पातयेत् ) पशवो गोलंनियंधोः(तुः)तं व्रजं हित्वाऽस्याऽऽविर्भावयितारो भवन्ति तास्तूपकर्षयेद्बलादिना कृशान्कुर्यात् । किञ्चक्षितं तदा राजपुत्रादयो वान-  
तिवाष्टपेतं नातिवापवं कुर्यान्न ताडयेत् ॥ ५ ॥

अवरुध्य पशूनां हरणे नाशने वा स्वामिभ्योऽ-  
वसृजेत् ॥ ६ ॥

यदि पशुपः पशूनवरुध्य पालयितुं गृहीत्वा भवस्थानेषु विसृज्योपेक्षया मारये-  
न्नाशयेद्वा । नाशनं चोरादिभिरपहरणम् । तस्मिन्सति स स्वामिभ्यः पशूनवसृजे-  
त्प्रत्यर्पयेत् । पश्वभावे मूल्यम् ॥ ६ ॥

प्रमादादरण्ये पशूनुत्सृष्टान् ग्राममानीय स्वामि-  
भ्योऽवसृजेत् ॥ ७ ॥

कः । यस्तत्र रक्षकत्वेन राज्ञा नियुक्तः ॥ ७ ॥

पुनः प्रमादे सकृदवरुध्यत् ॥ ८ ॥

पुनः प्रमादादुत्सृष्टेषु सकृदवरुध्य स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ ८ ॥

तत ऊर्ध्वं न सूक्षेत् ॥ ९ ॥

ततो द्वितीयात्प्रमादादूर्ध्वं ग्राममानीयेत्यादि यदुक्तं तत्र सूक्षेत् । न तस्मिन्वि-  
षय उपेक्षेत् ॥ ९ ॥

परपरिग्रहमविद्वानाददान एधोदके मूले फले  
पुष्पे गन्धे ग्रासे शाक इति वा[ चा ]  
बाध्यः ॥ १० ॥

एधोदकं चैधोदकम् । ग्रासो गवाद्यर्थो यवसादिः । सर्वत्र विषयसंज्ञा । यत्प्र-  
ति(यः परपरि)ग्रहोऽयमित्यविद्वानजानन्नेवो(धो)दकमादत्ते गृह्णाति स तस्मिन्विषये नि-  
युक्तेन राजपुरुषेण प्लुतया वाचा बाध्यो निर्धार्यः ॥ १० ॥



विदुषो वाससः परिमोषणम् ॥ ११ ॥

यस्तु विद्वानादत्ते तस्य वाससोऽपहारः कर्तव्यः ॥ ११ ॥

अदण्ड्यः कामकृते तथा प्राणसंशये भोजन-  
माददानः ॥ १२ ॥

तथा शब्दस्य भोजनमित्यनेन संबन्धः । प्राणसंशयदशायां गन्धोदकादेरादाने  
कामकृतेऽप्यदण्ड्यः । तथा भोजनमप्याददानः प्राणसंशये न दण्ड्य इति ॥ १२ ॥

प्राप्तनिमित्ते दण्डाकर्मणि राजानमेनः स्पृशति ॥ १३ ॥

प्राप्तं दण्डनिमित्तं यस्य तस्मिन्पुरुषे दण्डाकर्मणि दण्डस्याक्रियायां यदि दययाऽर्थ-  
लाभेन वा प्राप्तं दण्डं न कुर्यात्तदा तदेनो राजानमुपस्पृशति ॥ १३ ॥

ननु शास्त्रफलं प्रयोक्त्रादिगामि । तत्कथमन्यकृतमेनोऽभ्यं स्पृशेत् । बहुविधत्वात्क-  
र्तृभावस्येत्याह—

प्रयोजयिताऽनुमन्ता कर्तेति स्वर्गफलेषु कर्मसु  
भागिनः ॥ १४ ॥

धर्ममधर्म वा क्रियमाणं यः प्रयुङ्क्ते स प्रयोजयिता । स चानेकप्रकारः । आज्ञापकोऽ-  
भ्यर्थितो(र्थयिताऽ)नुग्राहक इति । भृत्यादेर्निकृष्ट[स्य प्रवर्तनाऽऽज्ञा] । गुर्वदेराराध्य[स्य  
प्रवर्तनाऽभ्यर्थना] । अनुग्राहको(ग्रहो) द्विविधः । उपदेशस्तत्समर्थाचरणं चेति । य  
इत्थमुपदिशति त्वं शत्रुमिमं व्यापादय धर्मान्नेऽयं तेऽभ्युपाय इति स उपदेष्टा । यः  
पुनः पुनः के[न]चिज्जिज्ञायां(घां)सितं पलायमानं निरुद्धंति(णद्धि) निरुद्धः संहन्यते तत्र  
निरोद्धा, अनुग्राहकः । यं नामस्य(यस्या)नुपाट(मति)मन्तरेण कार्याकार्यं न निर्वर्तते  
स राजा धर्माधर्मयोरनुमन्त । साक्षात्क्रियानिर्वर्तकः । एते त्रयोऽपि स्वर्गफलेषु नर-  
कफलेषु च धर्मेध्वधर्मेषु भागिनः फलस्यांशभाजो भवन्ति । सर्वेषां च कथंविस्तर्तु-  
त्वम् ॥ १४ ॥

यद्यप्येवम्—

यो भूय आरभते तस्मिन्फलविशेषः ॥ १५ ॥

तस्मिन्(तेषु)प्रयोजकादिषु यो भूया(योऽ)न्यस्य व्यापाराधिक(व्य)मर्थे निवृत्ता  
उपयुज्यते तस्मिन्फलविशेषो भवति ॥ १५ ॥

कुटुम्बिनौ धनस्येशाते ॥ १६ ॥

कुटुम्बिनौ दम्पती धनस्य परिग्रहे विनियोगे च वै(ईशा)ते । यद्यप्येवं तथाऽपि मर्तुरनुज्ञया विना सा(स्त्री) न विद्योक्तमर्हति । मर्ता तु प्रभवति । तदेतेन वेदितव्यं न हि मर्तुः प्रवासे नैमित्तिके संदाने स्तेयमुपदिशन्ति ॥ १६ ॥

तयोरनुमतेऽन्येऽपि तद्धितेषु वर्तेरन् ॥ १७ ॥

तयोर्दम्पत्योरनुमतेऽ(नु)मतौ सत्यामन्येऽपि पुत्रादयस्तद्धि तयोरैहिकामुष्मिकेषु वर्तेरन् । दिव्यविनियोगेनापि ॥ १७ ॥

विवादे विद्याभिजनसंपन्ना मेधाविनो धर्मेष्व-

विनिपातिनः ॥ १८ ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विप्रतिषिद्धो वादो विवादः । तत्र वृद्धाः परिणतवयसो मेधाविन ऊहापोक्कुशला धर्मेषु वर्णाश्रमयुक्तेषु त्रेषाऽविनिपातिनः । विनिपातः प्रमादस्त-  
द्रहिताः ॥ १८ ॥

संदेहे लिङ्गतो दैवेनेति विचिन्त्य ॥ १९ ॥

ते वा निर्णयन्तः संदेहस्थलेषु लिङ्गतोऽनुमानेन दैवेन तत्प्रमाणादिना । इतिशब्दः प्रकारे । यच्चान्यदेवं युक्तवचनव्यापादितेन विचिन्त्यार्थिस्थितिमन्विष्य निर्णेतारः स्युरि-  
त्याहुतेन वाच्यसमाप्तिः ॥ १९ ॥

अथ साक्ष्यविधिः—

पुण्याहे मातरमाविद्धेऽपामन्ते राजवत्युभतः समाख्या-

न्सर्वानुमते मुख्यः सत्यं प्रश्नं ब्रूयात् ॥ २० ॥

पुण्याहो देवनक्षत्रम् । प्रातर्मध्यदिनादिषु प्रापयोदिद्धेऽग्नावग्निमिद्ध्वा तत्स-  
मीपेऽपामन्त उदकुम्भमपि विधाय तत्समीप ईक्ष्य वा जपति । राजाधिष्ठिते सदसि,  
उभयत उभयोरपि पक्षयोः सत्यवचनेन साक्षिणो यद्वा वि फलं तत्सत्यं ब्रूयात् । अनृतं  
त्यक्त्वा स्वर्गमेष्यति । उक्त्वा ततो महाघोरं नरकं प्रतिपद्यते । इत्यादिना प्रकारेण  
समाख्या(न्) प्राड्विवाकादिति पृष्ठ इति शेषः । अर्थिप्रत्यर्थिनोः सभ्यान  
चानुमतौ सत्यां साक्षिणि उ(गुणैरु)तेतो दोषैश्च वर्जितः साक्षी प्रशस्तं स्पष्टमर्थसत्यं  
यथाऽऽत्मना ज्ञातं तथा ब्रूयात् ॥ २० ॥

अनृते राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ २१ ॥

साक्षिणाऽनृतमुक्तमिति प्रतिपन्ने राजा दण्डं प्रणयेत् । अत्र मनुः—

यस्य दृश्येत सप्ताहात्कूटवाक्यस्य साक्षिणः ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाय्याव(प्यो दमश्च) सः ॥ इति ॥२१॥

न केवलमसत्यवचने राज्ञा दण्ड्यः किं तर्हि—

नरकश्चात्राधिकः सांपराये ॥ २२ ॥

सांपरायः परलोकः । तत्र नरको भवति । तेन—

राज्ञा निधृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ इति ।

अस्याऽऽपद्विषयकत्वम् ॥ २२ ॥

सत्ये स्वर्गः सर्वभूतप्रशंसा च ॥ २३ ॥

सत्य उक्ते स्वर्गो भवति । सर्वाणि च भूतान्येन प्रशंसन्ति । अपि देवाः ॥२३॥

सा निष्ठा या विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु च ॥ २४ ॥

स्त्रीषु शूद्रेषु च या विद्या सा निष्ठा समाप्तिः । न तस्यामप्यधिगतायां कर्म परिति-  
ष्ठित इति ॥ २४ ॥

आथर्वणस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति ॥ २५ ॥ ( ख० २० ) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(धर्मसूत्रापरपर्याये)

सप्तविंशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथर्वणा प्रोक्त आथर्वणस्तस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति । अथर्वणा प्रोक्त आथ-  
र्वणस्तस्य वेदस्य शेषोऽयं या विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु चोपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥  
२५ ॥ ( ख० २० ) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-

मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

सप्तविंशः प्रश्नः समाप्तः ।

=====

इति कृच्छ्रा धर्मसमाप्तिः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

—○—